

TOVÁBBI ADALÉK

A GÖRÖGÖK POLITIKAI IRODALMÁNAK

KRITIKAI TÖRTÉNETÉHEZ.

SCHWARCZ GYULA

L. TAGTÓL.

(OLV. A II. OSZTÁLY NOV. 9. ÜLÉSÉN 1885.)

BUDAPEST. 1886.

A M. T. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

Budapest, 1886. Az A t h e n a e u m r. társ. könyvnyomdája.

A görögök politikai irodalmának terjedelme körül meg-
ejtett búvárlataim eredményeit — úgy látszik — éppen nem
vették zokon hazánk határán túl sem egyes államtudósok ¹⁾.
Ámde a philologok közül némelyek ugyancsak erőteljes kife-
jezést adtak kételkedésöknek. Különösen a greifswaldi egye-
tem érdemtelen tanára. Susemihl neheztelt meg a miatt, hogy
a politikai gondolkodásnak nyomait mertem fölfedezni oly
ψυσικός-ok műveinek töredékeiben, a kikre nem hivatkozik
Aristoteles a μαθητικά-jában ²⁾.

Teljes mérvben méltánylom az ő kegyeletét Stageira
halhatatlan fiának nagysága iránt; ha valaki oly nevezetes
munkát végez évtizedeken át egy oly tekintélyű szerzőnek iro-
dalmi hagyatéka körüli, mint a minőt ő végezett³⁾ Aristoteles
Πολιτικά-ja szövegének kérdésében: akkor nagyon is érthető a
fölháborodása oly tudomány-történelmi kezdeményezések fölött,
a melyekre sem philologot, sem államtudóst Aristoteles Poli-
tiká-jának szövege bizonyára föl nem bátoríthat.

Az államtudomány érdekei azonban, az én meggyőződés-
em szerint is, jóval fontosabbak, semhogy bármily tekintély
kegyelete előtt is, el szabadna némúlنيok: és így meg fogja en-
gedni nekem a t. akadémia, ha nem hátrálok meg azon nehez-

¹⁾ Eltekintve Schaeffle stb. műveitől, csak a legújabb keletű ide-
vágó kísérletekre utalok. (Böv. másutt). »Hsl. ö. Mittheilungen a. d. H.
Bit.« Berlin: V. Fischer czikkét. »F. R. a »Lit. Centralbl.« stb.

²⁾ Wochenschrift für klassische Philologie. Unter Mitwirkung
von Georg Andresen u. Hermann Heller. Herausgegeben von Willhelm
Hirschfelder. Berlin. (Február 25. 1885).

³⁾ Aristotelis Politicorum libri octo cum vetusta translatione Gui-
lelmi de Moerbeka. Recensuit Franciscus Susemihl. Lipsiae. Teubner
1872. — Tov. Erlarende Ausgabe stb. A philologok közül Susemihl Né-
metországban az Aristoteles-búvárok közt, azt mondhatni, Spengel halála
óta, Bernays és Oneken mellett, elsőrangú helyet foglal el.

telés elől, a melyet az érdemteljes greifswaldi tanár mutat; sőt inkább lépésről-lépésre igyekszem kimutatni az ő álláspontjának tarthatatlanságát, — és midőn ezt teszem, folytatom egyúttal a Platón előtt deelt görög politikai gondolkodókra vonatkozó búvárlataim további eredményeinek bemutatását¹⁾.

Jöjünk mindenenk előtt tisztába a modern államtudományi irodalom-történetnek idevágó monographiai leltárával.

Valóban, ezen leltár éppen nem foglal magában még oly monographiákat, a melyek csak távúiról is igényt tarthatnának azon címre, hogy kimerítők.

Elteltekintve Mainak²⁾ és Wachsmutknak³⁾ hiányos névjegyzékétől. azt lehet mondani, hogy dr. Henkel Hermann kis munkája és Hildenbrand jog- és államhölcészettörténelmi műve képezik⁴⁾ még ma is a törzsét azon szakirodalomnak, a mely a görögök politikai irodalmával mint ilyennel tüzetesen foglalkozik. Sőt miután Hildenbrandnak a görögökre vonatkozó szakaszai már egy jog- és államhölcészeti mft kereténél fogva is szükségkép csak bizonyos eszmei távlatból érinthetik a tulajdonképeni államtudományi anyag mozzanatait: el lehet mondanunk, hogy Henkel művében tetőzik ez időszertint még mindig a görögök politikai irodalmának modern történelmé⁵⁾.

Ezzel azonban ugyan ugyan csak kevés van mondva. Henkel kis munkája úgy szólván csak első kísérlet, — oly philolog kísérlete, a ki derekasan otthonosan érzi magát a philológiában.

¹⁾ L. »Sallustios államformái és a görögök politikai irodalma« című akad. értekezésemet 1884.

²⁾ Coll. Nov. Yatic. II., p. 584 és köv.

³⁾ Wachsmuth: Hell. Alterthumskunde I. Beilage f. c.

⁴⁾ Studien zur Geschichte der griechischen Lehre vom Staat. Leipzig, Teubner 1872. Az első szakasz: »Die politische Literatur der Griechen« (megj. már előbb f. i.) mindössze 39 nyolczadrét oldalra rúg. — Hildenbrand: »Rechts- u. Staatsphilosophie «-ja gazdag leltárát nyújtja a régi görög politikai írók modern földolgozásának.

⁵⁾ Paul Janet »Histoire de la science politique«-je, Robert v. Mohl és Blakesley hasonczélú művei nem törekeshnek ily jogcímre. Bartliélemy Saint Hilaire híres előszava a »Politique d'Aristote«-hoz csak Platónnál és ennek kortársaival kezdi, és csak nagy vonásokban szól a tárgyhöz.

de a ki különben közelebbről nem foglalkozott államtudományi kritikával. Más felől ő maga bevallja, hogy nemcsak a retorikába vágó politikai című művek méltatását ¹⁾ hagyta ki a saját kis munkájának tervrajzából, azon indokból, mert Pollux szerint ῥητορικῆ ἢ αὐτῆ καὶ πολιτικῆ ²⁾ — de a bölcsészeti műveknek tüzetesen politikát, u. m. államformákat stb. tárgyzást szakaszait is ³⁾.

Pedig, a ki mélyebben beletekint a görögök politikai irodalmának nyomaiba: az be fogja vallani, hogy éppen a bölcsészek, retorok és történetírók műveiben csírázott ki a görögök e politikai irodalma, sőt messzekiható eszméket lövelt ki a késő utókorra már oly időben, a midőn tüzetesen politikai cím alatt, csakis politikával foglalkozó önálló műveket a görögök írni még vagy egyáltalán nem, vagy csak nagy ritkán szoktak volt.

Már ezen bevégzett tény éppen oly útjára kell, hogy terelje a kutatásnak az államtudományi irodalom történelmi fejlődésének kritikáját, a melyre Henkel, saját vallomása szerint, rálépni egyáltalán nem érzett magában semmiféle hajlamot. Van azonban egy más körülmény is, a mely arra ösztönözhet, hogy az államtudomány irodalmának történetírója oly helyekre is fordítsa figyelmét, a melyekre sem Henkel, sem egyéb reálphilologok nem szoktak gondolni akkor, midőn a görögök politikai irodalmáról van szó.

Hogy a hellenség szellemvilágának ránk szállott termékei és töredékei csak csekélyebb részét képezik, mennyiségileg, azon irodalmi művek összeségének, a melyeket a hellen szellem Homeros korától le egész az antik világ kialudtáig létrehoz vala⁴⁾: ezt nem vonja kétségbe bűvár, a ki valaha a görögök irodalmi hagyatékával tüzetesen foglalkozott.

¹⁾ L. i. h. 1 i.

²⁾ IV. 16.

³⁾ U. o. 2.1.

⁴⁾ L. Bergk, Bernhardy, Müller & Donaldson műveit. A realistikai irodalmi ágakra azonban mind a jeles irodalomtörténészek éppen nem fektettek súlyt, a minék a következménye azután az az egyoldalú fölfogás, a mely e tárgyban a német philologok nagyrészenek látkörét is jellemzi: Hal. ö. »The Failure of Geological Attempts made by the Greeks« (London, 1868.) című művem jegyzetét.

Ámde némi concret tájékoztatást a ránk nem szállott irodalmi művek roppant nagy számáról és meglehetőleg sokoldalú változatosságáról csak az nyerhet, a ki közelebről tudomásul veszi a görögök gazdasági irodalmának hagyatékát¹⁾. A görögök, a rómaiakhoz képest aránylag csak nagyon is szerény mérvben foglalkoztak földműveléssel. De annál többet írtak — ugyancsak a rómaiakhoz képest — felőle. Már Cicerónak ²⁾ föltűnt, hogy hogyan jöhetett egy oly kietlen sziklatalaj szülötte mint kolophonoi Nikandros, a Krisztus előtti második század közepe táján arra a gondolatra, hogy tankölteményt írjon Γεωργικά czímen a mezőgazdaságról. Valóban, azon több mint kilenczven görög író közül, a kik részint Γεωργικά, részint Περί γεωργίας, vagy Περί γεωργικῆς, majd Οἰκονομικά vagy Περί οἰκονομικῆς czímen többé-kevésbé tüzetesen hozzászóllottak a mezőgazdasághoz és ennek kellemeihez, mondom, ezen több mint kilenczven görög író közül jelentékeny számmal mutathatók ki szerzők, a kiknek sem születési, sem tartózkodási helye, sem életkörülményeik nem utalnak a legtávolabbról sem arra, hogy alaposan megismerkedhettek volna a mezőgazdasági gyakorlattal: ámde azért mégis írtak majd tankölteményeket, majd prózáhani értekezéseket a földművelésről és a mezei gazdának különféle teendőiről. Hogy történhetett ez? Erre egy nem szakember adja meg, nézetem szerint akaratlanul is, a legtalálóbbs feleletet. Ha az ember egy görögnek valamely veteménymagot mutat — mond egy szellemdús író a modern Görögország fölötti munkájában a görög vidéki ember, sőt a városi is, azonnal a leghosszadalmasabban kezdi megbeszélni e veteménymagnak eredetét és valószínűleges történetét, — kifogyhatatlan bőbeszédűséggel fogja tárgyalni mindazt, a mi e maggal a külvilágban valamikép összefügg: csak egy dologról nem fog tüzetesen értekezni: a felől, hogy hogyan kell azt elvetni és elmunkálni, miszerint a lehető legjobb termést adja³⁾. Ez körülbelül öröklött vonás, és

¹⁾ Bougker de la Bergerie csak érintette e kérdést a múlt században (L. Acad. des Inscript. 1781—1790); de kimerítőleg az óta senki nem tárgyalta még e kérdést.

²⁾ Cic. de Orat. I, 16.

³⁾ Hasi. ö. Edmond About: »La Grèce Moderné« 1867.

nagyban segít megfejteni azon kérdést, a melyet imént fölvettem. Legyen bárhogy; annyi tagadhatatlan, hogy a görög gazdasági írók hagyatékából nevezetes tanulságot meríthetünk a görögök politikai irodalmának terjedelmére nézve. Megmondom, hogy hogyan?

Két nagy munkában találunk némi ismertetést a görög gazdasági írók művei felől, és a mennyiben ezt nem, hát találunk fölemlítve szerzői neveket, a melyekkel egyebütt sehol, de sehol nem találkozunk. Az egyik nagy munka a byzantiak Γεωπονικά-ja¹⁾; a másik Marcus Terentius Varró műve »De Re Rustica.« Varró művének epochája meg a Γεωπονικά epochája közt nem kevesebb fekszik, mint közel ezer esztendő. Ezen nagy időköz magában foglalja a görög irodalomnak éppen azon korszakait, a melyekben szerzők és fejedelmi pártfogók érezvén az idők kietlenségét, kiválóan abba helyezték dicsőségeket, miszerint mentül nagyobb körültekintéssel igyekeztek a virágzás korának irodalmi hagyatékát kiaknázni és a legkülönfélebb alakban földolgozni. És mégis mit találunk? Azt, hogy azon több mint ötven görög gazdasági író közül, a kiket Varró tüzetesen megnevez, részben idéz is, alig említ egy-kettőt a Γεωπονικά, tehát éppen azon gyűjteményes munka, a melyet VI. Konstantin Porphyrogenetos ha nem Cassianus Bassussal, hát mással, de mindenesetre ezen uralkodó, a X. században tüzetesen a célra szerkesztetett, hogy a régi gazdasági írók emlékezetét megmentse kortársai számára, sőt azok tanait gyakorlati célokra értékesíthetővé tegye. Τα διαφόροις τῶν παλαιῶν, περὶ τῆ γεωργίας καὶ ἐπιμελείας φυτῶν καὶ σπορίμων, καὶ ἐτέρων πολλῶν χρησίων εἰρημένα, συλλέξας εἰς ἓν, τοῦτὶ τὸ βιβλίον συντάθεικα²⁾).

Varró, a ki 30 évvel Kr. e. érte el virágzásának tetőpontját, a következő görög gazdasági írókat³⁾ említi: »Qui graece scripserunt dispersim, alius de alia re, sunt plus quin-

1) A Needham által eszközölt kiadás óta alig történt valami nevezetesebb recensió e mű szövegének érdekében; legújabbán egy egész kis mozgalom indult meg Németországban az elmulasztottak helyreállítására. (L. m.)

2) Γεωπονικά Bevezetés. (Ed. Needham).

3) Hsl. ó. »The Failure of Geol. Attempts« című művem 128. l.

quaginta. Hi sznt. quos tu habere in consilio poteris, cum quid consulere voles, Hieron Siculus et Attalus Philometor; de philosophis Democritus physicus, Xenophon Socraticus, Aristoteles et Theophrastus Peripatetici, Archytas pvthagoreus; item Amphiloachus Atheniensis, Anaxipolis Thasius, Apollodorus Lemnins, Aristophanes Mallotes, Antigonus Cymaeus, Agathocles Chius, Apollonius Pergamenus, Aristandrus Atheniensis, Bacchius Milesius, Bion Soleus, Chaerestus et Chaereas Athenienses, Diodovus Prienaeus, Di6n Colophonius, Diophanes Nicaeensis, Epigenes Rhodius, Euagon Thasius, Euphronii du6, unus Atheniensis, alt6r Amphipolites. Hege-sias Maronites, Menandri du6, unus Prienaeus, alt6r Heracleotes, Nicesius Maronites, Pvthion Rhodius.« Mindezeknek sz6r let6shely6t is megnevezi Varr6; ezekenk6v6l eml6t m6sokat is, a k6kr6l megvallja, hogy nem tudja m6r 6 sem, — teh6t 6. a legtud6sabb r6mai — Rom6nomul longe doctissimus — sem tudja m6r, hov6 val6k, csak annyit tud r6luk, hogy g6r6g6l 6rtak. Ezek: Androtion, Aischrion, Aristoruenes, Athenagoras, Krates, Dadis. Dionysios, Euphiton. Euphorion, Eubolos, Lysimachos, Mnaseas, Menestratos, Pleutiphanes, Persis, Theophilos. Mindezek pr6z6ban 6rtak, Varr6 szerint. Tank6ltem6nyeket 6rtak szerinte ugyan6 tárgy6r6l Hesiodos Askraib6l 6s Menekrates Ephesosb6l. Ezenk6v6l f6leml6ti carthag6i Mag6nak azon p6n nyelven 6rt k6nyveit, a melyeket uticai Cassius Dionysius adott ki g6r6g ford6t6sban 20 k6nyvben. V6g6l f6leml6ti ezen k6nyvek epitomatorat Bithyni6b6li Diophanest, a ki val6sz6n6leg azonos azon nikaiai Diophanessel, a kir6l f6n-nebb m6r megeml6kezett.

Columella, lei szint6n »De Re Rustica« 6rt 6s Tiberius alatt sz6letett, csaknem sz6r6l-sz6ra ki6rja Varr6 ezen 6r6i n6vjegyz6k6t, csakis Epicharmost teszi hozz6; Athenaios pedig, Commodus kort6rsa, dacz6ra azon roppant irodalomt6rt6neti anyagnak, a mely f6l6tt rendelkezik, eml6t, s6t id6z is ugyan g6r6g gazdas6gi 6r6kat, de olyakat, kik sem Varr6n6l, sem Columell6n6l nem tal6lhat6k, j6l lehet egyn6melybe az Athenaios ¹⁾ 6ltal eml6tett georgikosok 6s oikonomikosok k6z6l

¹⁾ Athenaeus: Deipnosopliistarum I—XIV, ed. Schweigl6user.

előbb élt ama két római szerzőnél. Athenaios Aischylidest említi, Antiphont. Doriont, Philippost, Hegemont és a két Quintilius testvért.

A Γεωπονικά-ban ott találjuk Sextus Július Africanust, Vindanius Auatoliust, Apsyrstost, Apuleiust, Aratost. Aristotelest. Damogront. Demokritost, alexandriai Didyinos. uticai Cassius Dionysiuat, Florentinust, Frontont, Hieroklest, Hippokratast, (de nem Demokritos nagynevű kortársát, hanem egy állatorvost, a ki Nagy Konstantin alatt élt), továbbá ifjabb Jubát, Leontinost, larandai Nestort, Oppianost. Pseudo-Orpheust (!), Pamhbilost Alexandriából, Paxamost az opsartytikost és baphikost, Pelagoniost, PhiloStratost, a Quintilius testvéreket, Sotiont, Tarentinost, (a ki azonban nem volt tarenti születésű), Theomnestes lóorvost és Pseudo-Zoroastrest.

Mért nem találjuk még csak föl sem említve sem lemnsi Apollodorost, sem a túlnyomó nagy többségét azon görög gazdasági íróknak, a kiknek töredékeit vagy legalább emlékezetét Varro. Columella és Athenaios megmentették? Avagy mért nem találjuk a Γεωπονικά-ban egyéb görög gazdasági írók töredékeit vagy legalább emlékezetét, — oly írókét, a kiknek már bölcsészi hírneve is figyelmet kell, hogy ébresztett legyen mindazok előtt, a kik a X. században a régibb görög irodalommal tüzetesen foglalkoztak? Például Diogenes Laertiosból tudjuk, hogy Xenokrates szintén írt a gazdaságról. Vájjon mért nem találkozunk vele a tudománykedvelő byzanti autorator által oly nagy gonddal szerkesztett gyűjteményben?

Egyszerű a felelet mind e kérdésekre.

A Pstmtovizá szerkesztője bizonyára rendelkezett mindazon görög szakírók műveivel, a kiknek művei az ő korában még köztudomáson voltak. Törekvése is czéltudatosan oda irányúit. hogy mentül több szaktekintélyre hivatkozhasá?, kivált az ódon virágzás korából. Hisz még az ősidők kódébe is belekalandozik; még a Pseudo-Orpheusra is rátámaszkodik, nem különben a Pseudo-Zoroasterre! Ha tehát nem bir egyéb gazdasági írókból böngészgetni, mint a kiknek műveiből éppen böngészget: nem lehet ennek egyéb oka, mint az, hogy az Aristoteles, Varró, Columella, Atlienaios és Diogenes Laertios által idézett vagy említett görög gazdasági írók művei az

ő idejében, a X. században már vagy egészen elenyésztek, vagy pedig nem voltak szórványos rejték helyeiken megközelíthetők, még a hatalmas autokrator közegei által sem.

Ugyanez áll, sőt még nagyobb mérvekben, a görögök politikai irodalmára nézve. A tudós világ csodálkozva veszi tudomásul Varrónak névjegyzékéből, hogy a földművelés terén ugyancsak szerény szerepre utalt görögök már az ódon századokban ily nagy tömegű irodalommal bírtak a földművelésről; ha véletlenül nem írja meg Varró a maga »De Re Rusticá«-ját: úgy nem írhatja meg az őe részbeni lemásolója, Columella sem az általa közölt névjegyzéket, és ez esetben az utókor nem is sejtette volna, hogy foglalkozott-e a görög világban le egész a byzanti korszakig több mint összesen 7—8, vagy legfőlebb 9—10 görög író a mezőgazdasági irodalommal. Sziútígy vavugyunk a görög politikai írókkal. Ha akadt volna az alexandriai korszakban érkezése, és kedve valamely széles olvasottságú politikai írónak egybeállítani mindazon görög szerzők névjegyzékét, a kik az államról írtak: úgy bizonyára hasonlíthatlanul nagyobb írói létszámot állíthatott volna egybe — már csak a fönmaradt töredékek után ítélve is — mint a minőt a gazdasági írókról egybeállított Varró. Nagy kár, hogy Theophrastosnak ¹⁾ és phaleroui Demetriusnak ²⁾ a művei elvesztek. E művekből nagybecsű bepillantást nyerhettünk volna a virágzás korának politikai irodalmába.

Aristoteles *Πολιτικά*-ját nagyon tökéletlen állapotban örökölte az utókor. Nem én állítom először, már Hildenbrand

¹⁾ Νόμων κατὰ στοιχείων καὶ Diog. Laert. V, 44 ; νόμων ἐπιτομή: τ. u. ο. — *Περὶ νόμων α'*. *Περὶ παρανόμων α'*. D. L. V, 47. — *Νομοθεσιῶν γ'*. D. L. V, 45. *Πολιτικῶν ἑβδόν* D. L. V, 45. *Πολιτικῶν ζ'* D. L. V, 45, 50. — *Περὶ τῆς ἀρίστης πολιτείας* D. L. V, 45. — *Ἐπιτομή τῆς Πλάτωνος πολιτείας β'*. D. L. V, 43. *Πολιτικῶν β'* D. L. V, 50. — *Περὶ βασιλείας ἐν Περὶ τυραννίδος* V, 42, 45. *Πρὸς Κάσανδρον περὶ βασιλείας* D. L. V, 47. — *Περὶ παιδείας βασιλείας*. D. L. V, 42. *Πολιτικῶν πρὸς τοὺς κατωτέρους δ'* D. L. V, 45. — *Προβλήματα πολιτικά α'* D. L. V, 47. Ide lehet számítani részben a *Χαρακτήρες-ε*. Hsl. ö. Usener és Henkel ill. hh.

²⁾ *Περὶ νόμων. α'* D. L. V, 80. *Περὶ τῆς Ἀθηναίων νομοθεσίας ε'*. D. L. v. 80. *Περὶ πολιτικῶν. Ὑπὲρ τῆς πολιτείας α'* D. L. V, 81. — *Περὶ τῶν Ἀθηναίων πολιτειῶν u. o. Περὶ δημοκρατίας*. Hsl. ö. »Die Demokratie« czímul művem. I. kötetét. az 542 l. k.

is kénytelen beismerni, hogy Aristoteles e nevezetes munkája nem nyerhette a mester simító, sőt befejező vonását szerzőjének halála előtt. Theophrastos nem akarta a szöveget, az egyetlen példányban fönnállóit szöveget nagyszerű tanítójának elhunytá után javítgató, hézagpótló, vagy éppen kiegészítő kezekkel érinteni. És így nem csoda, ha Neleustól Apellikonig, azaz Sulláig ezen egyetlen példány is a sokat emlegetett egérdús skepsisi pinczében porladozván. kétszáz évi teljes ignorálat után oly alakban kerülhetett csupán kevéssel Cicero irodalmárkodásának akméje előtt, a nyilvánosság elé, miszerint egyáltalán nem örvendezhetnek az államtudomány történelmének kritikussai azon mindent agyonzúzó föltétien nagy tekintélyen, a melyet Aristoteles Πολιτικά-ja ugyancsak még irodalom-történelmi szempontból is gyakorolt.

Már maga e körülmény, hogy t. i. Aristoteles Πολιτικά-ja befejezetlen, helyesebben teljesen el nem készült munka, már maga e körülmény is nagyobb higgadtságra inthetné úgy Henkelt mint Susemihlt. Azután Aristoteles nem dolgozhatott-e föl e művében is egyéb, jóval előtte élt szakíróktól kölcsönzött politikai anyagot, szintűgy, mint ahogy földolgozott más szakíróktól kölcsönzött anyagot, pl. csillagászati munkájában a nélkül, hogy a szerzőt megnevezni jónak látná?

Hányszor beszélő »némelyek«-ről az otKópia-kban; vajjou az a töméntelen nézet, vélelem és elmélet, a melyeknek czáfogatásába belebocsátkozik, megtalálta-e már mind a maga irodalomtörténeti commentátorát, a ki az illető Aristoteles által meg nem nevezett szerzőnek tulajdonképeni kilétéről a fátylat már lelebbentette volna? Merő tapogatózások ezek, a modern kritika részéről; hisz még azt sem tudjuk, hogy kiket ért Aristoteles azok alatt, a kik állítólag a szakképzetteknek — akarták vindikálni az államban a legfőbb hatalom gyakorlását¹⁾. Pedig ez csak érdekes egy kérdés lehetett minden idők tudományos gondolkodóira nézve. És mégsem tudjuk ma sem, kikre czélezott e helyütt Aristoteles. Sokratesre-e?

¹⁾ Arist. Polit. III. Hsl. ö. »Demokratie« ez. művem I. kötetének e fejezetét: Die Demokratie des Tisamenos.« L. alább.

A pythagoreusokra-e? Avagy egynémely eleatára, a kinek a nevét tán nem is ismerjük.

Hogy történhetett ez? A dolog igen egyszerű. Már Montecatiuusnak föltűnt, hogy míg Plato politikai műveit mindenki úgy szólván az ajkain hordozta századokon át a görög-római világban: addig mély hallgatás fűdi Aristoteles *Πολιτικῆ*-ját. »Altm et mirabile silentium est apud antiquitatem graecam et románam de nova Aristotelis republica«¹⁾. — És ez nagyon is érthető, t. akadémia. Aristoteles elhalt, mielőtt a maga *Πολιτικῆ*-ját teljesen elvégezhette, teljesen kidolgozhatta volna. Nem is lett az közrebocsátva halála után sem. hanem csak 200 év múlva Sulla korában, azon egyetlen ős példány után, a melyet Anellikonék vonszoltak elő a homályból, miután 200 évig fetrengett ez azon — miként az újabb kritika beismeri, sőt Oucken is megengedi — bizony nagyou is penészes és egérdús pinczében, Skepsisben.

Ezen kétszáz év folyamában hogy szólhatott volna hozzá a kritika pl. az irodalomtörténet szempontjából? Sem Timaios, sem Metrodoros, sem Philodemos, sem Polybios nem ismerték Aristoteles e szövegét, Hogy deríthették volna föl tehát annak a régi politikai görög írókra vonatkozó tévedéseit, mulasztásait, sőt esetleges ferdítgetéseit is? Cicero is alig ismerte még Aristoteles *Πολιτικῆ*-ját. A De Finibus V. könyvében foglalt megjegyzésével és az Ad Quint, frat. III. szakaszának ismert kifejezésével szembe állíthatók mindenesetre a De Legibus III. könyvének és ugyancsak a De Finibus idézett helyének oly kifejezései, a melyek alapján nagyon elhíhetjük Heitznek, hogy Cicero tüzetesen, legalább Aristoteles *Πολιτικῆ*-jába, bele nem mélyedhetett. De ha tette is volna, Cicero — minden nagy tehetsége mellett — sem volt az az író, a ki Aristoteles Politikájának irodalomtörténelmi gyengéit kimutathatta és az igazságot, az irodalomtörténeti igazságot vele szemben érvényre juttathatta volna. Hisz éppen Cicero volt az, a ki Xenophanesnek tulajdonította a hold lakott voltáróli tant, holott az egyáltalán nem fér össze Xenophanes rendszerével, és nem is tőle, de határozottan Xenokratestól szívárgott át a római irodalomba.

¹⁾ L. Oncken: Die Staatslehre I. Aristoteles és Henkel: »Studien.« I. m.

Valóban positiv nyomát annak, hogy az irodalomban Aristoteles *Πολιτικά*-ját valaki nem — bírálta, de csak idézte is volna, — ennek positiv nyomát Heitzzel együtt magam sem bírom korábbi görög vagy római írónál fölfedezni, mint csakis a Kr. után 200 évvel élt Aphrodisiasbeli Alexandrosnál. Ekkor meg már a régi görög politikusok közül vajmi soknak feledésbe ment volt régen az emlékezete. Bizony, ily körülmények között Aristoteles nem gátolhat meg bennünket abban, hogy politikai írókúl ne ismerjünk föl oly görög szerzőket, a kiknek hiteles töredékei határozottan politikai gondolkodásiba vallanak, és a politikáról, megbízható tanúságtételek szerint, ha nem is külön könyveket, de mindenesetre egész nagyobb szakaszokat írtak is bölcsészeti munkájukban: még ha Aristoteles nem is említi őket, mint politikai írókat, a maga *Πολιτικά*-jában. Ki tudja: nem tartalmaz-e egyik vagy másik utopia földolgozott anyagot oly *ψυσιολόγος*-ok munkájából, a kiknek a nevét Aristoteles ép oly kevéssé említi, mint a csillagászati munkájában Hiketasét és Ekphantosét? Ismerte tanait, belátta azoknak, a föld mozgásáról, illetőleg tengelyforgásáról szólló tannak nagyszerű horderejét és még sem tartotta érdemesnek megnevezni őket az utókor előtt. Csak úgy írt felölök, hogy sviei, meg hogy tivéq. Sőt tudománytalanságot követnének el, ha kritikánknak már itt szabnánk határt. Ha Aristoxenos és Favorinus szerint Platon, még egy ily magasztosan eredeti elme is, mint Platon, a maga »*Πολιτεία*« című nagy művének igen nagy részét Protagorastól vehette kölcsön, a nélkül, hogy ezt bevallaná, — ha Lucretius Carus a »*Peruin Natura*« című tankölteményéuek V. könyvében szóról-szóra kiírhatja vala Thukydidesből az athenei pestis leírását a nélkül, hogy Thukydides nevét még csak meg is említené ¹⁾, és a nélkül, hogy ezért kortársai vagy bárki is a görög vagy római ránk szállott írók közül ezt szemére vetette volna: ugyan mért kellene lehetetlennek tartanunk, hogy Aristoteles is sok oly

¹⁾ Thukydidesnél II, 48—54 : ἀλλ' ἐξείσθητ' ὕριεῖς ὄντας πρῶτον μὲν τῆς κεφαλῆς θερμαὶ ἰσχυραὶ καὶ τῶν ὀφθαλμῶν ἐρυθρήματα καὶ φλόγαισις ἐλάμβανει. z. z. k. — Lucretius Carus *De rerum Natura* VI, 1148 : Principio caput incensum fervore gerebant, Est duplicibus oculis suffusa luce rubentis etc.

dolgot értékesíthetett a maga Πολιτικά-jában, a mi szerzőileg tulajdonkép nem is annyira az övé volt, mint inkább valamely Archelaos-féle Platon előtti?

Szemben a görögök irodalmi hagyatékának ily arculatával, teljes mérvben föntartom tehát mind azt, a mit Sallustius görög bölcsész Περί κόσμου καὶ θεῶν című művének méltatása alkalmából a t. akadémia előtt mondtam; bármint nehezteljen is az érdemdús greifswaldi tanár, megállapított ténynek tekintem, hogy nemcsak Herakleitos és Demokritos számíthatók a Platon előtti görög politikai gondolkodók közé, de Archelaos és valószínűleg klazomenaii Anaxagoras is. És most, megindulva a kijelölt alapon, bátor leszek még két tsuo'-xóc-nak politikai természetű irodalmi működésére hívni föl a t. akadémia figyelmét a Platon előtti korszakból. E két tpuaizo; kolophoni Xenophanes¹⁾ és akragasi Empedokles²⁾. Xenophanes szellemvilágát homály fedi már csak régisége miatt is — a hatodik század első évtizedeiben esik születési éve. — Ámde annyit fölismertek mind a metaphysikusok, mind pedig a természetbúvárlat történelmének modern művelői, hogy nagy-szerű bűvár és korszakalkotó gondolkodó volt. Eléggé ismeri a jelenkor az ő ontológiai tanait; bámulja a geológia történet-írója, hogy minő határozottsággal vonta ő ki már a világrend korszakonkénti betemetkezésének és ismétli megmegújulásának végzetterhes nagy tanát — a διακόσμησης κατὰ τινὰς περιόδους-t az általa Melitében, Syrakusábau és Párosban észlelt kővületek és palaeontologiai lenyomatok természetéből. Ámde vajjon hozzászóllott-e ő az állam kérdéséhez akár az ő Περί φύσεως-ában. akár egyéb szellemi termékeiben? Én azt hiszem, igen. Láttuk, hogy Herakleitos is nagyban hozzászóllott az államhoz a természetről írt művében; ugyanezt tette Sallustius a későbbi időkben a Világegyetemről címzett művében. Igen, de ezek kötetlen beszédben írtak. Feleli némely kritikus. Ez

¹⁾ L. Fragm. Xenoph. ed. Karsten és Mullach.

²⁾ Fragm. Emped. ed. Sturz és Mullach. Ez utóbbi a »Fragm. Philos. Graecorum« Didot-féle kiadásában is. Hsl. ö. »The Failure of Geol. Attempts« ez. művem IV. és V. fejezeteit; valamint »The palaeontological Theory of Empedocles the Acragantian philosopher« ez. művemet (London 1862).

nem akadály. Hát Lucretius Carus nem versekben írta-e meg a maga »De Rerum Natura« ezimű nevezetes munkáját és vajon nem görög, mintára készítette-e fény telt tankölteményét? És mégis nem terjeszkedett-e ki Lucretius e tankölteményében legalább némi részben a politikára is, a maga V. könyvében?

»Quod si quis vera vitám ratione gubernet
 Divitiae grandes homini sunt, vivere parce
 Aequo animo; neque enim est unquam penuria parvi.
 At claros se homines voluere esse, atque potenteis.
 Ut fundamento stabili fortuna maneret,
 Et placidam possent opulentí degere vitám;
 Nequidquam: quoniam ad summum succedere honorem
 Certantes, iter infestum fecere viai.
 Et tamen e summo quasi fúimen deicit ictos
 Invidia interdum contemtim in Tartara taetra:
 Ut satius multo iam sit parere quietum,
 Quam regere imperio rés velle, et regna tenere.
 Proinde, sive incassum defessi sanguine sudent
 Augustum per iter luctantes ambitionis:
 Invidia quoniam, ceu i'ulmiue, summa vaporant
 Plerumque, et quae sunt aliis magis edita cunque:
 Quandoquidem sapiunt alieno ex ore, petuntque
 Res ex auditis potius, quam sensibus ipsis:
 Nec magis id nunc est, nec érit mox, quam fúit ante.
 Ergo regibus occisis, subversa iacebat
 Pristina maiestas soliorum, et scepra superba;
 Et capitis summi praeclarum insigne cruentum
 Sub pedibus volgi magnum lugebat honorem:
 Nam cupide conculcatur nimis ante metutum.
 Rés itaque ad summám faecem turbasque redibat,
 Imperium sibi cum ac summatum quisque petebat.
 Inde magistratum partim docuere creare,
 Juraque constituere, ut vellent legibus úti:
 Nam genus humánum, defessum vi colere aevnm,
 Ex inimicitíis languebat; quo magis ipsum
 Sponte sua cecidit sub leges, arctaque iura.
 Acrius ex ira quod enim se quisque parabat
 Ulcisci, quam nunc concessum est legibus aequis;
 Hanc ob rém est homines pertaesum vi colere aevnm:
 Unde metus maculat poenarum praemia vitae.
 Circumretit enim vis atque iniuria quemque,
 Atque, unde exorta est, ad eum plerumque revertit;
 Nec facile est placidam ac pacatam degere vitám,
 Qui violát factis communia foedera pacis.

litsi fallit enim divum genus humanumque,
 Perpetuo tamen id fore lam diffidere debet
 Quippe ubi se multi per somnia saepe loquentes,
 Aut morbo delirantes procraxe ferantur
 Et celata diu in médium paccata dedisse.»

Így énekel Epikuros felekezetének híve Rómában. Nem oly rendszeres politikai fejezet ez, mint a minőt Sallustios Περὶ νόμων-jában találunk: ámde el van mondva itt is a társadalom és az állam keletkezéséről, sőt az államéletet mozgató erőkről és tényezőkről is annyi, hogy az olvasó erőszakot ejtne a saját tudományos elfogulatlanságán, ha egyáltalán föl nem akarná ismerni szerzőben ez ötletből a politikai gondolkodót.

Xem állítom én azt, hogy Xenopbanes sokkal tüzetesebben foglalkozott volna az államélet elméletével, mint Lucretius. Ámde, hogy Xenopbanesnek még csekély számú roncs-törédkéből is sugároznak félnék oly reflexiók, a melyek czéltudatos politikai gondolkodóra vallanak: ezt megérteti velünk az ő Elégiáinak következő, örökidőkre emlékezetes, mert magát az akkori atbeni állam- és népeletet is örökre megbélyegző töredéke Atbenaiosnál.

Ἄλλ' εἰ μὴν ταχύτητα πόδων νίκην τις ἄραιτο
 ἢ πανταθλεύων, ἔνθα Διὸς τέμενος
 παρ' Πίσσο βροχὴ ἐν Ἰλλυμπίῃ, εἴτε παλαιῶν
 ἢ καὶ ποικιλοσύνην ἀλγινόεσσιν ἔχων,
 εἴτε τὸ θεινὸς ἄεθλον ὃ παγκράτων κολλέουσι,
 ἀστοσίην κ' εἴη κυδρότερος προσορᾶν,
 καὶ καὶ προαδρήτην φανερῆν ἐν ἄγωνι ἄραιτο.

1) Hogy Lucretius Carus e tankölteményében nem csak Epikuros eszméit hangoztatta, de már e tanköltemény szerkezetében is görög mintákat követ vala: ezt könnyű fölismerni a Parmenides, Empedokles és egyéb görög »Περὶ φύσεως« című és tárgyú tanköltemények töredékeinek segítségével. Egyébként Teufel (Röm. Litgesch.) megérinti e kérdést a legújabb szakirodalom idevágó mozzanatainak némi ráviszonyításával. Kívánatos lenne azonban, ha a philologok tüzetesebb tanulmányra méltatnák e kérdést. Hisz ha annyi időt szentelhet egynémely philolog a Sophoklesnél és egyéb tragikusoknál előforduló distichonok stb. statistikájának (nem csak statikájának) kibúvárolgatására: megérdemlene e kérdés is egy kis belemélyedést. Nem csak a politikai irodalom történetére derülne némi világ ily párhuzamok kritikai kereszttülvitele által, de egyéb disciplinák történelmi mozzanataira is.

καὶ κεν εἴτ' εἶη δημοσίων κτεάνων
 ἐκ πῶλιος καὶ θῶρον ὃ οἱ χειμῆλιον εἶη.
 εἴτε καὶ ἵπποισιν, ταῦτά γ' ἅπαντ' ἀλάχοι,
 οὐκ εὖν ἄξιός ὡσπερ ἐγὼ. ῥώμης γάρ ἀμείνων
 ἀνδρῶν ἢδ' ἵππων ἤμετέρη σφρίγη.
 ἀλλ' εἰκῆ μάλα ταῦτο νομίζεται, οὐδὲ δίκαιον
 προκρίνειν ῥώμην τῆς ἀγαθῆς σοφίης.
 οὔτε γάρ εἰ πάκτης ἀγαθὸς λαοῖσι μετσίη.
 οὔτε εἰ πενταθλεῖν, οὔτε παλαιαμοσύνην,
 οὐδὲ μὲν εἰ ταχύτερα πῶδον, τόπερ ἐστὶ πρότερον
 ῥώμης, ὅσ' ἀνδρῶν ἐστ' ἐν ἀτόνῳ πῶλει,
 τῶνδε κεν ἂν ὄψ' μάλλον ἐν εὐνομίῃ πόλις εἶη.
 Σμικρὸν ὅ' ἂν τι πῶλει χάριμα γένοιτ' ἐπὶ τῷ
 εἴ τις ἀεθλοσύων κενὴ Πίσσο παρ' ἀρχῆας.
 οὐ γάρ πρῶται ταῦτα μεγυῖς πόλιος ἴ).

Athenaios Euripides révén jutott hozzá Xenophanes e töredékéhez ταῦτ' εἰληφεν ὁ Εὐριπίδης ἐκ τῶν τοῦ Κολοφωνίου ἐλεγείων Ξενοφάνου; — tehát azt is állítja, hogy az elégiák című költeményből valók e nevezetes sorok; mert Xenophanes állítólag ilyeneket is írt, a ἐλεγείων Ξενοφάνου; keretén kívül.

Vessünk egy pillantást Xenophanes szellemi életének e töredékszerű termékére.

Mit dall e sorokban Xenophanes?

Följajdul a görög államok azon hagyományos, és egyúttal intézvényes szokása fölött, hogy hasonlíthatlanul többre becsülik a birokhősök, viadorok, versenyfutók, kocsiversenyzők és pankratiasták sikereit, mint a tudományt, a műveltséget, a gondolatot; sőt hozzáteszi, hogy dőre észjárás ennyire elébe tenni az emberek és lovak testi erejét, ügyességét az értelem fenségének, a búvárkodó szellem nagyszerűségének. Diszüléssel, állami vendégséggel, köz-ellátással, fényes jutalmakkal tüntetik ki a testi erő bajnokait: pedig nem nyer az effélék által az államélet a törvények uralmában — μάλλον ἐν εὐνομίῃ πόλις εἶη — és vajmi kevés örömet okoz az az állampolgárságnak, ha a dúsgazdag előkelők Pisa mellett a kocsiversenyben győznek. Nem lesznek ez által — úgy mond — még

Hsl. ö. Roth. G-esch. d. Abendl. Philos. II. Xenophanes v. Kolophon és Zeller: Phil. d. Griech. valamint »Demokratie« cz. művem I. kötetének »Die Demokratie des Kleisthenes« című fejezetével.

kövérébbek a szegényebb sorsú állampolgárok háztartásai a városban.

Hogy megérthessük, hova céloz Xenophanes e kifakadásával, ne feledjük, hogy Xenophanes a Peisistratidák meghívására megfordult Athénében is; még pedig oly időben, midőn az eupatridaságnak dúsgazdag maradványai a társadalom akkori lelki szegénységét sikerteljesen ösztönözhatték már a Solon szabadságát letiport, de különben rendkívül kulturbarát és sok tekintetben nivelláló τυραννίς megdöntésére. Maga Solon sem hozott volt be állami oktatást Athénébe, és ha le is szállította némileg a testi erő bajnokainak állami jutalomtétteleit: az a tanoda, a melyet az ő törvényhozása az athenei államban gondjai alá vett, a világért sem a szellem iskolája volt; nem volt az még csak elemi tanfolyam sem, hanem csakis kizárólag a testgyakorlat iskolája, a γυμνάσιον.

A Peisistratidák nagy súlyt fektettek a műveltségre; tiszteletteljes előzékenységgel édesgették körükbe a szellemvilág nagyjait, a kiket az akkori athénei nép egyáltalán nem bírt még — a saját maga hagyományosan egyoldalú nevelése folytán — méltányolni. Másfelől Alsó-Itália görög gyarmataiban és Sikeliában több helyütt dívott az állami oktatás; egyes tyrannok nem kevésbé, mint egynémely szabadállamok fényesen kitüntették, sőt részben el is kényeztették nem csak a költőket, de a nagy gondolkodókat is. Ily körülmények között Xenophanes agyában könnyen megvillanhatott a párhuzam a keleti görög államélet, különösen pedig a hagyományosságában díszelő athénei népélet és a nyugati, abban az időben jóval magasabb műveltségű gyarmat-államok, a hagyományyal sok tekintetben már rég szakított alsó itáliai és sikeliái görög élet között. Hozzájárult saját életsorsa is. Ő neki, a persák elől menekült kolophonai iónnak ott kellett bolyongania Nyugat virányain szintúgy, mint Kelet-hegyvölgyes tájain évtizedeken át. Kelet-Görögországon nem bírt megélni még mint rhapsod sem: egyedül Nyugat magasabb művelődési világa, Zankle, Katana, Syrakusa, Elea volt képes őt, e korszakalkotó, nagy bűvárt és gondolkodót a fölszínen tartani. Hogy ne mondotta volna ki tehát ő a maga politikai elméletét, politikai meggyőződését még szemben a görögök hagyományosan kedvencz

nemzeti dőreségével is: hisz saját átélt szenvedései szorították ki úgy szólván az ő lényéből e fohászt! Ámde vett volna-e szemügyre oly mozzanatokot, mint a minőkre utal, a görögök e hagyományos dőreségével szemben, ha ő csak merev metaphysikus, — ö-Eoko'Yoc, mint nevezik az ódontságban, — meg természetbúvárkodó költő lett volna kizárólag, nem pedig egyúttal politikai gondolkodó is? A törvények uralma, az εὐνομίη nehezen jutott volna akkor e fohász kapcsán eszébe. Van egy másik töredéke is, ugyancsak Athenaiosnál:

Ἀφροσύνας δε μαθόντες ἀνωφελέας παρὰ Δουδῶν
 ὄψρα τυραννεΐης ἦσαν ἄνευ στυγερῆς.
 ἦσαν εἰς ἀγορῆν παναλουργέα ψάρα¹ ἔχοντες
 αὐ μείους ἤπερ χίλιοι ὡς ἐπίπαν
 αὐγαλέοι. γαίτησιν ἀγαλλόμενοι χαριέσσοι,
 ἀσκητοῖς δὲ μὴν χάριμασι δευόμενοι.

Valamint előbb idézett töredékében azt a nagy politikai gondolatot hirdeti vala, hogy többet ér az államra nézve minden testi ügyességnél és erőnél, melyet a dúsgazdagok és előkelő származásúak a birok-, ví-, futó- és kocsiversenyekben kifejthetnek, a szellemi műveltség, és hogy éppen ezért az állami életben meg a népéletben nem a hagyományos testi erő dicsőségének letéteményesei tüntetendők ki az államrend által, hanem a szellemvilág kimagasló előharczosai: szintúgy politikai gondolatot bocsát világgá a dal szárnyain Xenophanes ez utóbbi töredékében, minden az ion tengerparti államok történelméből vett példával igyekszik kimutatni, hogy mint dőlnek a szabadnépek fényelgő kéjmámor folytán a szolgaság karjaiba.

Az eleabelieknek adott feleletét Aristoteles jegyezte föl a maga liketorikájában. E felelet élénk megbeszélés tárgyát képezi a philologok értekezéseiben: csak nem azon oldalról, a mely bennünket érdekelhetne. ²⁾

Mindent egybevetve, Xenophanes csak annyiban vehető politikai gondolkodónak, mint Pindaros. Vajon nem írtak-e újabb időben éppen a német reálphilologok egy egész kis iro-

¹⁾ Athén. Deipnos. i. h.

²⁾ L. Spengel Alist. Ehet. és Blass tiesch. d. Bereds. I.; 1. m.

dalmata felől össze, hogy minő szervezeti alapokon óhajtja vala a thebai költő fölépíteni a legjobb állam eszményét?

Xenophanes is megérdemel ennyi figyelmet a politikai irodalom történetírója részéről; és ugyanannyival inkább, minthogy ő korszakalkotó, gondolkodó bűvár, és a nagy horderejű eleai iskola alapítója volt.

Ez a legkevesebb, a mit róla az államtudomány történetírójának elmondani kell: mert nagyon valószínű, hogy ha bírnék a műveit a maguk egészében és nem csak azok csekély töredékében, aligha rá nem akadnánk Xenophanes szellemvilágában azon motívumokra, a melyek tanítványát, Empedoklest politikai irodalmárságra és egyúttal gyakorlati alkotmányozásra ösztönzik vala.

Empedokles, Akragas e tragikai sorsú, nagy gondolkodója és természetbűvára már jóval több nyomot hagyott hátra, mint politikai gondolkodó — nem ugyan tankölteményeiben, mint inkább tanítványaiban — közvetlenül leontini Gorgiasban és közvetve Lykophronban, meg Alkidamasban. Hieronymos határozottan állítja föléle Diogenes Laertiosnál, hogy politikáról is írt: *Καθ'ὅλου δὲ φησι καὶ τραγωδῶν αὐτὸν γράφαι καὶ πολιτικά.* Eudokia ugyanezt mondja. Suidas pedig megjegyzi, hogy nagyon sokféléről írt. És ez igen természetes. Empedokles hatalmas befolyást gyakorolt Akragas államéletére. Népszerűséggel párosult tekintélye oly nagy volt, hogy szülővárosa fölajánlotta neki a tyrannist: de ő azt nem fogadta el. Nem még a királyi trónt sem. Vájjon honnét eredt e rendkívüli népszerűsége?

Bizonyára nem egyedül azon jótékonyaságából, melyet a társaséletben gyakorol vala. Dúsgazdag ember volt, a ki nemcsak a szoda-orvos szerepére vágyott, de véghetetlen sok jót tett a szegény sorsú családokkal Akragasban. Ezért egyébként még nehezen ajánlották volna föl neki a legfőbb hatalmat. Nagyszerű művet hajtott végre Selinusban is. Itt a mocsaras vidék évek óta szenvedett már a kigőzölgés dögleletes lehétől. Tömérdek ember halt el; az asszonyok pedig nem tudtak szülni. Empedokles két kisebb folyóvizet vezetett e mocsáron keresztül; ez megtisztította a levegőt, s ennek folytán megszűnt a betegség is. Úgy áldoztak erre a Selinusbeliek Empedoklesnek,

mint valamely istennek. Igen, de ezek a Selinusbeliek voltak. Vajon mi által csatolta kát magához oly nagy mérvben az akragasi nép politikai ragaszkodását?

Erre is adnak feleletet forrásaink. Empedoklesnek már az atyja is, Vetón, nagyon népszerű demokrat irányú államférfiú volt; még inkább az volt azonban ő saját maga. Akragasban ekkor egy 1000 főből álló nagy tanács, a választott és ugyan 3 évre az összes állampolgárok által választott előkelők és gazdagok tanácsa gyakorolta a legfőbb hatalmat¹⁾. A születésnek és nagy vagyonnak uralmát nem más döntötte meg, mint Empedokles. Fölhasználta az alkalmat, melyet neki a nép barátjának két előkelő akragasi állampolgárnak titkos üzelmei szolgáltattak; kivégeztette az oligarchikus öszeesküvőket és elfojtván a tyrannis föllállítására irányuló mozgalmat is, helyreállította a népuralmat, a demokratiát, a születésre és vagyonfokra nem tekintő állampolgári egyenjogúság alapján.

De hogy Empedokles nem mint egyszerű napipolitikus pártember, hanem mint komolyan belemélyedő politikai gondolkodó vállalkozott hazájában ily alkotmánybuktató és új alapon alkotmányozó államférfiú szerepére, kiderül ez azon bevégzett tényből is, hogy Aristoteles tanúságtétele szerint tá/Wj-t vagyis könyvet írt a politikai és törvénykezési ékesszólás tudományának, helyesebben művészetének szabályairól és műfogásairól.

Ezek után, azt hiszem, nincs okunk kétségbevonni azt, a mit Hieronymos és Eudokia állítanak, hogy Empedokles irodalmi működése kiterjedt a politikára is.

Elvesztek ide vonatkozó elmetermékei az utolsó sorig. Ámde ott van az ő hatása Lykophron és Alkidamas töredékeiben.

Közepette oly időnek, a melyben az athénei komodia a legféktelenebb maró gúnynyal üldözött még minden államférfit, pártkülönbség nélkül minden államférfit és hadvezért, a ki csak a nép bizalmából a maga tehetségét az állam javára — ösök családfája nélkül — érvényesíteni merészeli vala; közepette

¹⁾ L. Mullacli: a Fragm. Philos. Graec. I. kötetében. Hsl. ö. Holm: Gesch. Siciliens I. 263—266, köv.

oly időnek, a melyben Athénében született bölcsészek még nem csak hogy nem gondoltak a rabszolgaság eltörlésére a gyakorlatban, de — miként Platón — még azon lehető legjobb állam eszményképét is, a melyről írtak, teletömték rabszolgákkal és kasztokkal: közepette, mondom, egy ily vérgőgös időnek, hirdették fennen Gorgias ama tanítványai — Lykopbron és Alkidamas — az ősök családfájára alapított dicsőségnek léha, üres voltát és az emberek teljes egyenlőségét. Euripidestől már nem hangzottak a rabszolgák iránt is kíméletességre, sőt érdemeik iránt őszinte elismerésre intő fölvilágosultság szözeatai az athénei színpadon. Menandros sem jött még el, sem Philemon, hogy az új komodiában folytassák az emberszeretet azon tanfolyamát, a melyet Euripides már Perikles korában megkezdett. E helyett az oly Eupolis-féle komikusok uralkodtak az atbenei színpad fölött, a kik minden piszkot rászórtak a nem előkelő származású politikai szereplőkre, sőt a maguk naivságában egyenesen ki is mondatják vala az atbenei demokratia, hogy, úgy mondjam, hivatalos színpadján, a karral, miszerint nem az a fő, hogy oly hadvezérei legyenek az államnak, a kik győzni tudjanak a haza ellenségei fölött, de hogy olyan diadalmas hadvezérei legyenek az athenei népnek, a kik ἐκ μεγαλῶν οἴκων — nagy házakból, előkelő, régi nagy családokból származnak ¹⁾).

Szemben a hagyományos vérgőgnek illetén színpadikig megdicsőülő kába türelmetlenségével azután természetesen nagyon is különösen hangozhatott Athénében minden parvenu demagóg daczára is, — hogy Lykopbron κενόν τι-nek nevezé az εὐγενεία-t. — κενόν τι παμπάν. ἐκεῖνος γάρ ἀντιπαραβαλλῶν ἐτέροις ἀγαθοῖς αὐτήν, εὐγενείας μὲν οὖν φησιν ἀφανές τὸ κάλλος, ἐν λόγῳ δὲ τὸ γεμόν, ὡς πρὸς δοξᾶν οὐσαν τὴν αἰρεσιν αὐτῆς, κατὰ ὁ ἀλήθειαν οὐθέν διαφέροντας τοὺς ἀγεννεῖς τῶν εὐγενῶν. Aristotelesnek Περὶ εὐγενείας czímű töredékében találjuk megörökítve Lykophronnak, ha nem is szavait tán, de mindenestre az elméletét. A nem nemesek — ἀγεννεῖς — semmikép

¹⁾ L. bővebben e kérdésről »Die Demokratie« ez. m. I. kötetének Die Demokratie des Ephialtes« czímű fejezetét. Hsl. ö. Gilbertnek Beitraege z. i. Gesch. Athen.« ez. művével.

sem különböznek a nemesektől — εἴρων. — Ide fut ki Lykopbron elméletének értelme. Léha, üres, vak láрма az egész, a mit az s'lysvsia dicsőítésére mondanak. Így Lykopliron ¹⁾).

Alkidamas pedig (az aiol Elaiából) arra tanította úgy hallgatóit, mint olvasóit, hogy *ἐλευθεροῦς ἀφ᾽ ἧς πανταὶ ὁ θεός, οὐδένα θούλον ἢ φόβου πεποιήκειν*. Minden embert szabaddá tett az istenség; a természet egy embert sem alkotott rabszolgává.

Nem kevésbé merész egy tan volt ez, abban az időben, t. Akadémia! Nem kevésbé merész, mint a Lykopkroné. Gyökeres reformon akarta átvezetni az öröklött államrendet ezen elmélet előbajnoka bizonyára, vagy legalább is azt hitte, hogy csak akkor fejezi ki a társadalmi igazságot, ha hadat izén ezen elmélet hirdetése által a tanszéken, meg az irodalomban az egész öröklött társadalomnak. De hát maguk jöttek-e rá, mint fölfedzők e nagy gondolatra Gorgias e tanítványai, avagy ha más-tól kölcsönözték, ugyan ki volt hát a tanítómesterük a modern demokratia e világot átalakító alapeszméjének előkészítésében?

Bárhogy ütött is ki az ódon szellemvilágnak ránk szállott hagyatéka: mind Lykophrónnak, mind Alkidamasnak nagyobb hírneve lett volna ezen ránk szállott hagyatékban is, ha ők maguk lettek volna e tanok első megalapítói. Ok csak irodalmi terjesztői voltak e tanoknak; ezek eredete azoknál keresendő, a kiktől az ő mesterük nyerte oktatását. Vagy tán még ennél is fölebb. Hogy Gorgias a nagyszerű sophista és rhetor nem lehetett e tan kezdeményezője: ez kiderül Platón »Gorgias«-ából. Mindent szemére vet Platón a leontinoibeli nagy sophistának, a mit csak ellene fölhozhat; valóságos Archilochosává válik, miként ez mondja eme fény telt párbeszédben, neki. De hogy Gorgias az eoyevsia ellen kikelt volna, mint államrendi tényező s mint társadalmi mozzanat ellen, vagy hogy a rabszolgaság jogosulatlanságát hirdette volna a maga tanítványainak: ennek nyoma sincs Platón Γοργίας-ában. De nem is valószínű, hogy Gorgias ily tanokat hirdetett volna. Hisz ő volt az első sophista, a ki tandíjat, még pedig 100 minányi tandíjat

¹⁾ Stob. Ecl. és Arist. töred. Képi Περὶ εὐγενείας a Fragn. Histor. Graec. I-ban ed. Carl. Müller. Oncken nem mélyed bele ebbe a kérdésbe.

szedett hallgatóitól és hogy ezt tehesse, kizárólag a gazdag előkelőség köreiből forgolódott. És ha akadt is neki olyan hirtelen meggazdagodott, különben homályos eredetű hallgatója, mint a kiket Aristophanes ostoroz: az *εὐγυνεῖα*-nak ama Lykophronféle bírálata korántsem lett volna az athenei népfőfogás és erkölcsökhöz képest valami csábszer még az ily homályos származású Xenokratára nézve sem Gorgias érdekében: mert Athénében a parvenuk, miként Aischines és mások példájából láttuk, még évtizedekkel Gorgias föllépte után sem azzal védekeztek, hogy hát ők csak az egyéni tulajdonokra fektetnek kizárólag súlyt, nem pedig a családfára is, hanem azzal szokták a vérgőgös megtámadást visszaverni, hogy — ősöket füllentettek maguknak, oly ősöket, a kik nem léteztek. Iphikrates pedig, a cipész dicső fia, nem azzal vélt magának elégtételt szerezhetni, hogy az ő érdemei, mint mi mondanék, a népből való: de azzal, hogy majd ő alapít most egy családfát, (a mely vetekedni fog a történelmileg fénylő családfákkal). Azután hogy is beszélt volna ő az athenei gazdagok körében a rabszolgaság jogosulatlanságáról!)? No hiszen majd adtak volna neki Kalliasnak, Hipponikos fíjának asztaltársai, meg a Phaiaxféle uracsok!

Többet tudnánk, mint a mennyit tudunk Parmenides itepi (fiasco; című művének és egyéb iratainak teljes tartalmáról, ha Xenokratesnek *Ilspj xcbv Ilaplj.sví5ou* könyve, továbbá Theophrastosnak és rhodosi Eudemosnak művei el nem vesztettek volna. Így azonban csak azt vehetjük bizonyosra, miszerint Parmenides nem kevésbé foglalkozott politikával, mint eleai Zénón. Oly kritikai műgonddal dolgozó bűvár mondja, mint Strabon, hogy Elea kitűnő törvényeket nyert Parmenidestől szintűgy, mint Zenontól. Az eleai állampolgárok évről-évre esküt tettek Parmenides törvényeire. Másfelől eleai Zénón annyira belemerült hazájának államéletébe, hogy még össze is esküdt a xopavví; ellen. Elfogatván, elharapta a saját nyelvét, csakhogy meg ne nevezze az összeesküvés részeseit; ször-

¹⁾ Hsl. ö. Blass, i. h.

²⁾ Strabon V. 252: *Ἰοδαί δὲ μὴ καὶ τὴ ἐκείνου καὶ ἐπὶ τῶν ἑσθίων εὐγυνεῖα*. — Speusippos Diog. Laert. IX. 23; Plutarch, adv. Colot p. 1126. Hsl. ö. Zeller, id. h.

nyú volt halála. Mozsárban törette össze a *ῥομανος*. Így áll ez megírva Hermipposnál. Nem maradt fenn azonban egyetlen egy gondolat, egyetlen egy sornyi töredék sem e két nevezetes bölcsésznek politikai eszmeköréből, és ha daczára e bevégzett ténynek, még is fölemlitem őket e helyütt, ez csak azért történik, mert minden oda mutat, hogy közvetlenül vagy közvetve ezen eleaiaktól kölcsönözte Sokrates az egyenlőség alapgondolatát; ezektől örökölte közvetve egy felől a Stoa, másfelől pedig a kynikosok felekezete. A közhasznú egyéni tulajdonok társadalmi és állami horderejében nyilatkozó képesít vénynek, a Sokrates által keresett *ἀρετή*-nek alapgondolata pedig a pythagoreusok felekezetéből hatolt el a még ifjú Sokrateshez. E nagy ethikai úttörőnek politikai tanairól szólni kívül esik jelen értekezés keretén; csak annyiban említem föl, a mennyiben ő is egyengette az utat az egyenlőség azon eszményének, a melyet Lykophron és Alkidamas oly leplezetlenül hirdettek. Az egyenlőség eszméjét fölkarolta Antisthenes és vele a kyikosok egész iskolája; Stilpon és thebai Krates közvetítésével jutott el azután e tan Kitionbeli Zeuouhoz. a Stoa alapítójához. Nem is tagadták meg e tant a stoikusok még a római korszakban sem. Seneca mondja, hogy a stoikusok szerint minden ember egyenlő.¹⁾

Autisthenes politikai irodalmárságát sem méltányolta eléggé eddigelé az államtudományi kritika. Pedig épp oly változatos, mint jelentékeny volt az ő tevékenysége e téren. Már azon két rendbeli munkájában, a melyeket *Κῶρος* és *Κῶρος ἢ ἠερὶ βίαιας* címmel bocsátott közre, nagy adag politikának kellett foglaltatnia. Azon művében szintén, a melyet ő, az emberek

¹⁾ Zellernek nézetem szerint teljesen igaza van, midőn Kitionbeli Zenonnak Plutarchos által (De Alexand. fört. I. 6) idézett kosmopolitikus, tehát szükségkép egyenlőségi alapon fölépítendett alkotmányát Antisthenesnek Fiaton által (Polit. 267.-köv.) czáfolgatott nyájör-elméletében már előreárnyékolva látja. Henkel (i. m. 8. 1.) Xenophon *Κοροπειαι* VIII. könyvére gondol: ánde ezt clironologikus nehézségek teszik, nézetem szerint, valószínűtlenné. Hogy Plátón akkor, midőn a maga *Πολιτικῶν* írta, Xenophon *Κοροπειαι*-jának VIII. könyvét bírálgatni, ozáfolgatni képes lett volna: ezt Henkelnek nem állítania kellett volna, de bebizonyítania,

egyenlőségének előharcosa írt a nemesség fékvesztett dicsőítőjéről Tkeognisról. Alkibiades ellen külön könyvet írt, a melyben kérlelhetetlen szigorral és maró gúnnyal ostorozta e könnyelmű athenei hadvezérnek és fényes családfájú demagógoknak politikai lederségeit. Szerfölött érdekes lehetett az ő **Ἀλκιβιάδης**-ében egyebek közt azon bevilágítás is, a melyben Antisthenes ezeu leleményes politikai fondorkodónak úgy elvi, mint gyakorlati álláspontját fogta a Négyszázak államcsínyjével és alkotmányozásával szemben részeltetni. Ámde írt Antisthenes tüzetesen politikai műveket is, a melyek hitelességét kétségbevonja ugyan Phrynichos Photiosnál, de elismeri Pannaitios, a kinek a tanúságtétele mindenestre többet nyom a Phrynichosénél. E politikai művei a **Περὶ νόμου ἢ περὶ πολιτείας**. Valószínűleg ebből idézi Aristoteles Antisthenes meséjét a nyiltakról meg az oroslánról. Egy második politikai művének címe ez volt: **Μενέξενος ἢ περὶ τοῦ ἀρχεῖν**. Lehet, hogy nem Zellernek van igaza, a ki nem ezen **Μενέξενος**-t azonosítja, hanem a **Περὶ εὐγενείας**-t Antisthenesnek Athenaios által idézett azon **Πολιτικός διάλογος**-ával, a melyet Henkel ugyancsak egyugyanazon műnek mond a **Μενέξενος**-szal. Lehetséges ugyanis, hogy Antisthenes **Πολιτικός**-a egészen külön munka volt. Amint-hogy Platón szintén **Πολιτικός** cím alatt ír vala az államférfiéről. Athenaios szerint Antisthenes **Πολιτικός**-a ledorongálását tartalmazó valamennyi athenei demagógoknak, (**ὁ δὲ πολιτικός αὐτοῦ διάλογος ἀπάντων καταδρομῆν περιέχει τῶν Ἀθηνῶν δημογῶν**, —²) mondja Athenaios a Deipnosophisták V. könyvében). Harmadik, esetleg negyedik politikai műve volt az **Ἀρχελαος ἢ περὶ βασιλείας**. Ez Gorgias ellen volt irányozva. Archelaos, Makedónja királya vérlázító gattettek révén jutott el a legfőbb hatalomhoz, de miután királylá lön, jeles uralkodó és a tudomány-nak, irodalomnak. művészetnek áldozatkész pártolója vált belőle. Gorgias dicsőítette volt Archelaost, sőt tanítványa, Polos ³)

¹) Mullach csak annyit mond (Fragm. Philos. graec II. 270), hogy »Libri, quos de moribus ac de vepublica scripsit Antisthenes, non soluim numero, séd etiam auctoritate et gravitate caeteris eius ingenii monutis praestabant.«

²) Athén. Deipnos. V. 220. d.

³) Plat. Gorg. p. 470. D.

is: ezt róttá meg Antisthenes Atkenaios tanúságtétele szerint e könyvében ¹⁾).

Henkel csak a felsoroltakat említi föl politikai műveit. Ha jobban utána nézett volna, találhatott volna még több határozottan politikai könyvczímeket is. Ily politikai műve volt az, melyet a »szabadságról és a rabszolgaságról«²⁾ írt — **Περὶ ἐλευθερίας καὶ δουλείας** továbbá az, melynek ez volt a címe: napi **νόμου ἢ περὶ καλοῦ καὶ δίκαιου** De politikai tartalmúak lehetnek a következők is legalább részben: a **Κύριοι ἢ κατάσκοποι** és azután azon öldöklő méregtelt műve, melyet Platón ellen ír és ugyancsak ennek kigúnyolására ekként címezzé vala, hogy **Σάθων**.

Összes töredékeiből csak két nevezetes politikai alapgondolat sugárzik ki. Az egyik az, hogy a bölcsész az államot nem az örökölt törvények szerint fogja kormányozni, hanem az erény követelményeinek megfelelőleg, tehát gyökeres alkotmányreform és törvényrevisio alapján. Ez az egyik alapgondolat, A másik pedig az, hogy a nemesség üres hang, hogy csak azok a nemesek, a kikben van ἀρετή. Ezért nevetségesnek találta ő, hogy az atheneiek, elkapatva a maguk ősrégiségének cultusától, azzal szoknak vala dicsekedni, miszerint ők egyenesen a földből eredtek — **γῆγενεῖς** — és gúnyosan teszi azt a megjegyzést, hogy ha úgy van, hisz akkor az ő nemességük is csak annyit ér, mint a csigák, meg a mezei szöcskék nemessége²⁾. — Nem volt barátja Antisthenes a tyrannismnak sem. Ha nem is hiteles az ő állítólagos levele Aristipposhoz, a melyben kevésbé veszélyesnek mondja az agytisztító hunyor vagy ha úgy tetszik, a bolondító csalmatok nedvét a Dionysios boránál³⁾: alig lehet megtámadni azon apopbtbegmája hitelességét, a mely szerint⁴⁾

¹⁾ Athen. Deipnos. V. 220. D. ὁ δ' Ἀρχέλαος Ἰοργίου τοῦ ῥήτορος κατὰδρομήν περιέχει.

²⁾ Diog. Laert VI. 11 : ἀπεδείκνυσε τοὺς αὐτοὺς εὐγενεῖς τοὺς καὶ ἐναρμότους. (A mi ezután jön a szövegben, az kissé gyanús).

Diog. VI. 1 : καὶ αὐτὸς δὲ τοὺς Ἀθηναίους ἐπὶ τῇ γῆγενεῖς εἶναι σεμνονομήτους ἐκφραυλίτων ἔλεγε μηδὲν εἶναι κοχλεῶν καὶ ἀττελέβων εὐγενεστοτέρους.

³⁾ Socrat. epist. p. 15. ed. Orelli : πολὺ κρείσσων γὰρ ἔστιν αὐτός τοῦ παρὰ Διονυσίου οἴνου. ἐκεῖνος μὲν γὰρ μανίαν ποιεῖ πολλήν, οὗτος δὲ ἀσπαυαί.

⁴⁾ Stob. Floril. XLIX. 47 : ὅτι ὑπὸ μὲν τῶν δημοσίων οἱ ἀδικούντες ἀναρῶνται, ὑπὸ δὲ τῶν τυράννων οἱ μηδὲν ἁμαρτάνοντες.

a tyrannok rosszabbak a hóhéroknál, mert míg a hóhérok csak a gonosztevőket végzik ki, a tyrannok kivégeztetik azokat is, a kik mi rosszat sem követtek el.

Az egyenlőség eszméje hatja át Antisthenes egész politikai bölcséletét. Gorgias és Sokrates tanítványa volt: de mindenestre fokozta benne az egyenlőségi érzéket azon körülmény, hogy homályos születése miatt sok kicsinylésnek és mellőztetésnek volt kitéve azon athenei körökben, a melyekben az ő tanítómestere, Gorgias leginkább forgolódott. Antisthenes érdemessé tette magát a hazára ifjabb éveiben is; igen, vitézsége által a hazára; különösen kitüntette magát Tanagránál. Ámde ez nem használt neki a vérgőgös athenei társaság szemében. Mert hát ő ἰθαγενής volt: azaz nem volt születésére nézve egyenrangú a szüleihez tartozó teljes rangú athenei állampolgárokkal. Az atya családfáját csak gúnyolódva említették; hisz bevallotta Antisthenes maga is, hogy az ő atya csak a fajta sózott apró halakkal, meg füstölt hússal kereskedő szatócs, anyja pedig thrák vagy phrygiai rabszolganő volt. Ily alantas származása folytán, nem is bámulta igen az ő vitézi érdemeit senki az athenei előkelők közül. Sokrates fölkiáltott ugyan Tanagránál, hogy ily hőst valódi athenei sem bírna nemzeni valódi athenei állampolgárnóvel¹⁾! Ámde ily méltánylásra alig volt képes más az akkori szereplők közül az ő irányában az egy Sokratesen kívül. »Phrygiai az anyád!« veték szemére a vérgőgös athenei hangadó körökben. »Nem tagadom — válaszolt Antisthenes — de hát az istenek anyja nem-e Pkrygiából való volt?«

Nem is jutott neki egyebüttl hely a tanításra, csak a félpolgárok és fattyúgyermekek gymnasionában, a **Κυριαγοῦ**ben. Lenézte őt az athenei társaság: és e lenézetés pszichikai méltatása szolgáltatja talán a legalkalmasabb kulcsot a kynikos bölcsészet e megalapítójának saját szerű társas viselkedéséhez, ha nem egyúttal társadalmi és politikai tanaihoz is. Az egyenlőség eszméjében találta meg, úgy látszik, azon mentő gondolatot, a mely vigasztalja őt szemben az akkori társadalom hagyományos előítéleteivel²⁾. Antisthenes politikai művei

¹⁾ Frgm. Pliilos. Graec. ed. Mullach. II, 261—74.

²⁾ Hsl. ö. Zeller: Phil. d. Griech. II. Antisth. 1. m.

elvesztek a maguk egészében: és ez rendkívül nagy kár a görögök politikai irodalmának kritikai történetére. Rútul bánik el vele Platón. A »Theaitetos«-ban, a »Sophista«-ban, a »Politikos«-ban, a »Parmenides«-ben, a »Phaidon«-ban, a »Philebos«-ban s a »Politeia«-ban: mind e párbeszédeiben ugyancsak kijut Antisthenes »tudománytalanságának.« Hogy mennyire alapos mind e platoni kritika: ezt csak akkor bírhatnék eldönteni, ha Antisthenes »Σάδω«-ját elfogulatlanul végig tanulmányozhatnánk.

A sophisták politikai műveit Henkel egyáltalán nem tudja be a görögök politikai irodalmába, hanem csak általánosságban hoz föl egyes tantételeket azon szakaszában, a melyben az államról szóló tan viszontagságait ecsetelgeti. Csakis Protagorast, a Περὶ εὐγενείας; szerzőjét említi föl a Platón — illetőleg Sokrates előtti görög politikai írók leltárában: pedig ugyanily joggal említhette volna föl, a Platón előtt hatott sophisták közül Prodikost Keosból, Hippiast Elisből, Tkrasymachost Chalkedonból, Kalliklest, Pólóst sőt talán Glaukont is. Hogy Prodikos behatólag foglalkozott az állam elméletével, ez kitűnik Aristoteles iloAtxtjót-jából. A negyedik (VI) könyvben, ott, hol a középosztály állami jelentőségéről vagyon szó, Aristoteles a következő phokylidesi verset idézi:

»πρόκλητό μέτροισιν ἄριστα, μέτρος ἦέλω ἐν πόλει εἶναι.«

Az irodalomtörténeti kritika rég tisztában van már az-
zal, hogy a Phokylides név itt írói álneve keosi Prodikosnak. O volt a középosztály elméletének leghathatósabb előharczósa ez idétt Athénében. Euripides is tőle kölcsönözte a középosztályra sikerrel építhető állam alap gondolatát. Hogy elisi Hippias oly munkát is írt, a melyben ő különféle görög államok alkotmányát történelmi alapon tárgyalta: ezt Henkel szintén nem veszi tudomásul. Pedig e műnek gyér töredékei is mutatják — miszerint szerzőjük, midőn e művét írta, tüzetesen politikai munkát termelt¹⁾.

De az úgynevezett kisebb sophisták is határozottan politikai munkákat is írtak; a kik pedig nem bocsátottak is vi-

¹⁾ Hsi. ö. ^Demokratie« és »D. Staatsf. d. Aristoteles« című-
veimet.

lágga politikai műveket, előadásaikban behatólag foglalkoztak az állam elméletével. Kallikles, midőn a törvényhozók természetét fejtegeti — Platón *Γοργίας*-ában, — akragasi Pólos, midőn a *Σόλωνος* hatalmkörét és minden gaztettét feledtető politikai szerencséjét fejtegeti ugyancsak e platoni párbeszédben: nem kevesebb politikai írók, mint akár maga Aristoteles, vagy legalább is mint maga Platón ¹⁾).

Thrasymachos fejtegetései pedig úgy hangzanak, mintha Aristoteles, midőn a *Πολιτικά* III. könyvét írta, folyton maga előtt tartotta volna az ő könyveit vagy legalább előadási jegyzeteit. »Az államok közül némelyekben kényúr, másokban a nép uralkodik; ismét másokban az előkelők. A hatalom azé, a ki uralkodik minden államban. Ha törvényt alkotnak: akkor ezt minden államban akként eszközük, hogy hasznát vegye a törvénynek mindenkifölött az, a ki éppen uralkodik. A demokratia a nép javára alkot törvényeket, a kényuralom a kényúr javára, és így járnak el a többiek is. Miután pedig a törvények már megalkotvák, ki szokták jelenteni a törvényalkotók, hogy a kormányzottakra nézve az igazság mértéke nem egyéb, mint az ő tulajdon érdekük, már t. i. az uralkodók érdeke. A ki ez ellen vét, azt megbüntetik, mint olyant, a ki törvényellenesen és igazságtalanul cselekszik.« így szól Thrasymachos Platón *Πολιτικά*-jának I. könyvében ²⁾). Ha ez nem politika: akkor nem tudom, hogy mi joggal szokták magát Platont a politikai írók közé sorozni.

Van még két figyelemre méltó politikai írója az athenei irodalomnak a Platón előtti korszakból, a kiket sem Henkel, sem más államtudományi történétírók nem méltányolnak ugyan, de a kiknek művei a legtüzesebb érdeklődést érdemlik éppen a politikai irodalom történetének kritikusai részéről. Az egyik az *Ἀθηναίων πολιτεία* névtelen szerzője³⁾, a másik Kρίτιος⁴⁾,

Hogy az *Ἀθηναίων πολιτεία* sem nem valamely nemzetközi kémnek a titkos jelentéstétele, sem nem egyoldalú, napi

¹⁾ Hsl. ö. G. Grote: »History of Greece« VI.

²⁾ De Republ. I. 338. d. kv. 343. b. kvv.

³⁾ ⁴⁾ L. »Demokratie« I. »Die Demokratie d. Ephialtes« és a »Die Dreissig« ez. fejezetek.

érdekű párt-pamphlet: ezzel különösen Kirchhoff munkálatai óta tisztában van már a reálphilologiai kritika. Nem; komoly, maradandó irodalmi czélra szánt, mügondteljesen kidolgozott szellemi termék ez, méltó arra, hogy az államtudomány történetírója vele foglalkozzék. Ki írta e nevezetes politikai monographkiát? Az előtt azt hitték, hogy Xenophontól, a *Κουπαϊδεια* szerzőjétől, Sokratesnek ezen — mint Winckelmann nevezé, — »egyszerűségé által nagy« tanítványától ered. a minthogy rendszerint az ő munkáinak gyűjteményében is szokott, a *Λακεδαιμονίων πολιτεία* mellett kiadatni. Azonban Böckh kimutatta, hogy a sokratesi Xenophon e művet nem írhatta. Böckh és Platen Kritiast vélték a névtelen szerzőben lappangani. Helbig pedig azt hitte, hogy Alkibiades írta. Roscher és Schaefer azt hiszik, hogy az oligarcha párt valamelyik tagja intézte azt valamely (külföldi?) elvtársához, mint nyílt szózatot, hogy ne mondjam, mint nyílt levelet. Moritz Schmidt Melesiasfi Thukydides egyik irodalmárkodó asztaltársának, Xenophon rhetornak tulajdonítja. Én a »Demokratie« című művem első kötetében fölemlítém, hogy volt idő, midőn a 400-ak nagy reformtervezőjére, Rharnosbeli Antiphonra gondoltam. Úgy látszik, ez ébresztette Müller-Strübingben azon ötletet, hogy a 400-as mozgalom egy másik nevezetes főemberére, Pkryuichosra gondoljon¹⁾. A legnevezetesebb bűvárlatot az *Λακεδαιμονίων πολιτεία* fölött kétségenkívül Kirchhoffnak köszönhetjük²⁾. Az eredmény, melyre jutott, meglepő. O nem bevégzett kis munkát, hanem csakis töredékét látja benne egy nagyobb mérvű politikai műnek, a mely mindenestre 424 előtt íratott, de fölrúgtatható annak keletkezési éve 430-ig is időszámításunk epochája előtt. Az athenei demokratiáról írt művemben tüzetesen szólok hozzá a dolog érdeméhez. Itt csak annyit jegyzek meg, hogy kutatásaim eredménye oda fut ki, miszerint az *Λακεδαιμονίων πολιτεία* polemikus viszonyban áll Perikles azon halhatatlan beszédével, a melyet Thukydides II. könyvében

¹⁾ Úgy a forrásokról, mint az idevágó modern szakirodalomról e tárgyban majd egy külön értekezésben.

²⁾ A berlini kir. tud. akadémia »Abhandlung« -jaiban 1871. t. Megjelent külön lenyomatban is.

jegyzett föl, vagy örökített meg szabadabban mozgó szerkezetben az atgeni demokratia dicsőítésére. Ez oly tény, melyet meg nem czáfolt eddigelé, de nem is igen czáfoltak meg ezentúl sem a kritika. E polemikus viszony megállapítva lévén — még ha az *Λακεδαιμονίων πολιτεία* lenne is a felelet Perikles beszédere: még ez esetben sem tehető annak keletkezési éve alább 430-nál. Grutschmied is sejt valamit e vonatkozásból; Cobet azonban megmarad, és csak is ő, a régi, sokratesi Xenophon szerzősége mellett. E nézet ma már teljesen elszigetelve áll, és réalpliilologok épp úgy, mint történetírók mindinkább kezdenek azon gondolattal megbarátkozni, miszerint mind az az árnyvonás, a melyet az *Λακεδαιμονίων πολιτεία* feltüntet, nem a Kleonféle, demagogdús hanyatlás korszakára, de igenis magának Perikles fénykorának utósó éveire lön ezen örökre emlékezetes műben egy épp annyira eszes és művelt, mint körültekintőleg ildomos, mérsékelt irányú és éppen nem bazafiatlan oligarchapárti athenei államférfiú által rásütve.

Mellözve Antiphonnak és Theramenesnek politikai íróiságát, ez alkalommal csak még Kritiaszt említem föl a sophista nevelésű, Platón előtti athenei politikusok közül. Henkel azt mondja róla, hogy ő, már t. i. Kritias kezdte meg a politeiák irodalmát, vagyis az összehasonlító alkotmányisme irodalmi művelését a görögöknél. Elisi Hippiasnak e részbeli működését Henkel nem vette tudomásúl: nem csoda hát, ha csakis Kritiaszt említi. A harmincz zsarnok e vérszomjas vezére kétségenkívül nem csak rendkívül tehetséges ember, de egyúttal szellemdús író is volt. A lakedaimoniak, thessaliaiak és atlie-neiek alkotmányáról, vagy tán helyesebben államéletéről írt művének töredékei¹⁾ csak sejteni engedik ezen határozottan politikai elmetermékének körvonalait. Ne feledjük azonban, hogy Kritias egyúttal művelődéstörténelmi tanulmányokat is üzött, kötött beszédben hagyván hátra a városok alapításának és a művészetek és iparágak fölfedezésének történelmi méltatását²⁾

Pillantsunk már most egyet visszafelé. Vajon nem ön-

¹⁾ *Πολιτείας ἔμμετροι* a Frgm. Hist. Graec. ed. C. Müller.

²⁾ U. o.

elégülten veheti észre a bűvár, midőn mind ez adatokat elővonja, egy letűnt szellemvilág termékeinek töredékeiből, — hogy mennyire kitágult előtte a látkör, azon képhez képest, a melyet a görögök politikai irodalmáról a szakirodalom egyetlenegy ivedágó történelmi összeállítója, reálphilologiai munkakörén belül, Henkel, a maga leltárában fölmutat vala? Majd még egyszer annyi görög politikai Írót ismertünk meg, mint a mennyiről ő megemlékezik a Platon előtt élt és hatott filozófok, egyéb bölcsészek, sophisták és államférfiak sorából. Pedig készakarva nem érintetem a pythagoreusokat. Nem akartam oly gondolkodók emlékezetét belevonni jelen értekezésembe, a kiknek néhány felől határozottan kimutatható ugyan, hogy az államéletről írtak, sőt alkotmányoztak, de a kiknek politikai eszméi csak közvetve, későbbi gyártmányok szövegébe többé-kevésbé hibeve belecsempészve szállhattak az utókorra. Mellőztem, mondom, a pythagoreusok politikai irodalmát. — nem méltattam a politikai költőket, Solont, Theognist, Pindarost sem; sőt nem terjeszkedtem ki Euripidesnek oly gazdag politikai eszmevilágára, és a Platon előtt élt és hatott sikeliái úgy mint athenei komikusok politikai tananyagára sem: és mégis, mennyire messzehordóbb most azon fogalom, melyet magunknak a Platon-előtti görög politikai irodalom terjedelméről alkothatunk!

Ámde ez még nem minden. Henkel mellőzte a történetírók politikai, u. m. államformatani és rokon episodjait is. Ezt nyíltan be is vallja. Pedig, ha tisztán akarjuk látni a Platon előtti görögök politikai irodalmának fejlődés-menetét: nem szabad történetíróik ezen államforma-tani episodjairól megfedelkednünk. Példa rá mindjárt Herodotos. Minden kétségen kívül a legrégebb görög államforma-elmélet az összes, korunkra szállott irodalmi hagyatéokban azon párbeszéd, a melyet Otanesnek, Megabyzосуak és Hareiosnak ajkaira adva, Herodotos oly drámai erővel fest. Nevezetes korderőre tőnek az itt hirdett eszmék szert a görög világban: nem azért, mintha e párbeszédben csakugyan genuin persa nézetekről lenne szó; nem is azért — mert, mint Kirchhoff és Oncken is fölismerték — a persa nagyok ajkaira adott herodotosi reflexiók a Perikles korabeli görög, különösen athenei párt-nézeteket tükrözik

vissza classikai bevégzettséggel; de leginkább azért, mert az egész görög államélet történelmi fejlődésének oly tanulságait látjuk eme reflexiókban abstrahálva, a melyeket a legkevésbé bölcselkedő, görög, alkotmányjogot, sőt egyszerű ekklesiai vagy heliastikus jogot gyakorló állampolgár is teljes plastikai fogékonysággal megérthetett és teljes pártemberi gyönyörrel meg is Ízelhetett. Érdemes e párbeszédet az államtudományi irodalom történelme kritikusanak is tüzetes figyelemre méltatnia. »Úgy vélem — mondja Otanes — hogy nem kell már nekünk ezentúl semmiféle monarcha. Sem nem kellemes a monarchia, sem nem jár az semmiféle előnnyel. Megismerkedhettek Magatok is Kambyses főnlíjázó gonoszságával; a mágusé alatt pedig Tinmagatoknak is volt mit szenvednetek. De hogy is lehetne valami czélszerű dolog az a monarchia, midőn szabad egyetlen egy egyének felelősség nélkül mindazt elkövetnie, a mit csak akar? Még a legjobb embernek is el leéli vesztenie a maga józanságát, midőn ily korlátlan (féktelelen) hatalmat kap a kezébe. Mert fenhéjázó gonoszságot szül a túláradó szerencse: még ha nem is hajlanék az ember már természeténél fogva a rosszra. És e kettős forrásból származik azután mindenféle gáztett. Részben főnhéjázásból gonoszkodik és őrijong, részben azért, mert már ráviszi a veleszületett rősz indulata. Mentnek kellene lennie, az igaz, a tyraunosnak minden irigységtől: hisz ővé a föld minden kitelhető java. És mégis éppen ellenkezőleg jár el az állampolgárok irányában. Életére tör ő a legjobb férfiaknak, még a saját környezetében is; oly emberekben leli a gyönyörűségét, a kik a legaljasabbak az egész városban, és legörömestebb hallgat mindennemű rágalomra. És azután, a mi benne a legnagyobb ellenmondás, ha csak mérsékelve bódolgatsz neki, haragszik, hogy mért nem környezik nagyobb tisztelettel; ha pedig valaki a legnagyobb tiszteletet mutatja iránta, haragját fogja magára vonni mégis, mert ekkor meg úgy tekinti, mint egy silány hízelgőt. De még csak most fogom elmondani a legnagyobb gonoszságát: fölforgatja az ősi alkotmányt, törvényeket, erkölcsöket, erőszakot követ el a nőkön és kivégezti azt, a kit akar, birói ítélet nélkül. Egészen más dolog a népuralom — *πληθος ἀρχον* — hisz ennek már a neve is a lehető legszebb: úgy hívják, hogy tör-

vény előtti egyenlőség — ἰσωνμίη. — Azután nem követ el ez semmit azon gonosztettek közül, a melyeket a monarcha követhet el: sorshúzás útján osztja a hivatalokat, felelősségre vonja azokat, a kik kormányoznak és nem történik semmiféle határozat, intézkedés, ha csak nem az állampolgárok összessége által ἐς τὸ κοινόν. Én azért azt javaslom — mondja Otanes — hogy töröljük el a monarchiát és engedjük uralomra jutni a népet — τὸ πλῆθος —: mert a tömegben — ἐς τὸ κοινόν — henne van már az összesség érdeke is.«

»Megabyzos azonban az oligarchia mellett szállalt föl és a következőket mondotta: A mit Otanes a tyrannisről most utoljára mondott, osztom én azt lelkem mélyéből, de midőn a népre ec; ἐς τὸ κοινόν — akarja ruházni a hatalmat, — τὸ κράτος; éppen nem találta el a legjobbat. Nincs valami értelmetlenebb, de nincs is túlcspongásra csábítható!)! valami széles e világon, mint egy oly tömeg, a mely buta. Mit? Hogy mi, a kik alig szabadultunk meg a tyrannos gonoszságától, most megint a féktelen tömeg gazságainak szolgáltatassuk ki magunkat? No már én ebbe a gondolatba bele nem nyugbantom. Hisz a mit a tyrannos elkövet, azt céltudatosan követi el: de a tömegben nincs sem céltudatosság, sem értelem. Hogy is járhatna el a tömeg értelemmel, céltudatosan: mikor nem tanúit semmit; s nem is tudja, hogy mit kíván a jó nevelés meg az illedelem καλόν, οὐκίσιον — és vakon rohan bele az államügyekbe, ész nélkül, mint valami záporpatak! Csak az kívánhatja a nép uralmát — δήμιφ — a ki nem akar jót a persákkal. Mi azonban ki fogjuk szemelni magunknak a legkitűnőbb férfiakat ἀρίστων ἀνδρῶν — és ezek testületére — ἡμῶν — fogjuk ruházni a hatalmat τὸ κράτος; —. Ezek között leszünk mi magunk is; és helyesen leszen így: mert a legkitűnőbb férfiak legjobban is tudják ellátni az állam ügyeit.«

»Magam is úgy tartom szollal föl Dareios — én magam is úgy tartom, hogy igaza van Megabyzosnak mindazokra nézve, a miket a népuralomról elmondott, de már azt, a mit az oligarchia mellett fölhozott, ezt már csakugyan nem tehetem a magamévá. Ha választanom lehet mind a bárom (államforma) közül és ha mind a háromnak a lehető legjavát választhatnám is: úgy én mégis sokkal többre becsülöm a

monarchiát a lehető legjobb népuralomnál (δημοσ) szintúgy mint a lehető legjobb oligarchiánál. Nincs valami jobb a világon, mint az oly egyeduralkodó, a ki valóban kitűnő. Kifogástalanul fogna ő gyámkodni a tömeg fölött és legkevésbé sem fogná közölni a terveket az ellenséggel, hogy eláruljon bennünket. Az oligarchiában sokan versenyeznek kitüntetésért és e vetélkedésből azután heves villongások szoktak keletkezni. Mindenki szeretne első lenni és azt akarná, hogy az ő véleménye előtt hajoljanak meg mindannyian; ebből gyűlölség támad, a nagy gyűlölségből pedig összeesküvés és lázadás: erre egymást öldöklök az emberek, míg a vérengzésnek utóvégre is csak a monarchia vet rendszerint véget. Már ebből is kiderül, hogy a monarchia csakugyan a legjobb (államforma). — Másfelől lehetetlen elkerülni, hogy a romlottság el ne harapózzék: és ha egyszer tért foglalt a romlottság: nem maguk között gyűlölködnek a gonoszok, hanem éppen ellenkezőleg nagyon is erősen szövetkeznek egymással. Azok, a kik gaz czélókból az állam — τὰ κοινά — vesztére törnek, szoros érdekközösségben működnek: és ez marad a közügyek állapota mindaddig, míg nem akad egy férfiú és élére állván a népnek — πρώτῳ τῆς τοῦ δήμου — véget vet a gazok garázdálkodásának. Ezért azután meg is hódol neki a nép: és a ki ily hódolatban részesül, arról azután csakugyan azt is hiszik, hogy olyan, mint valamely monarchba: tehát már az ily férfiú (hatalma) is azt mutatja, hogy csakugyan a monarchia a legjobb (államforma).«

Nem ereszkedem itt azon kérdés fejtegetésébe, hogy mennyire lehetett meg a positiv történelmi háttere e párbeszédnek a persa államéletben. Fontosabb Rawlinson és Oncken e részbeli nézeteinél³⁾ az államtudomány történelmi fejlődésére nézve fölismerni az államformákról szóló tannak azon primitiv állapotát, a melyből Herodot a maga meghatározásainak — hogy úgy mondjam — lappangó elemeit és kifejezéseit kölcsönözte. A δημοκρατία kifejezés elő sem fordul még ezen párbeszédben, valamint Herodotnál egyáltalán nem; πλῆθος ἄρχων, »uralkodó sokaság« vagy δῆμος = nép, (majd az alsó τίμημα-val

¹⁾ Rawlinson: Herodotos és Oncken: Die Staatslehre cl. Aristoteles II. 139. köv.

bírók osztályainak összessége, sőt közigazgatásilag — község): így nevezi Herodot a demokrátiát és azonosítja az *ισονομίη*-vel, a mit én törvény előtti egyenlőséggel fordítottam, de utólag megjegyzem, miszerint ezen törvény előtti egyenlőséget nem kizárólag büntetőjogi és magánjogi, de államjogi értelemben, tehát az állampolgárok politikai jogainak gyakorlására vonatkozólag is figyelembe óhajtom vétetni. A monarchia és az oligarchia, meg a tyrannis az aristotelesi államforma-elméletben modern államtudományunkra is kihatólag megörökített e kifejezések már járják Herodotnál is: de meg kell jegyezni, hogy a monarchia és tyrannis között nem ismer föl ő — legalább nem a párbeszédben még oly különbözetet, a melyet Platón és Aristoteles az elfajult államformák = *παρέξβασις*-tanában oly behatólag elemezgetnek. Sajátságos, hogy nincs nyoma nála még a *παρβασις* és a *μοναρχία* vagy a *βασις* κατὰ τὸν νόμον; közti különbözetnek sem: pedig éppen annyira, sőt jóval több érkezése volt Egyiptomban a törvények uralmára alapított monarchia intézményeit tüzetes tanulmányok tárgyává tenni, mint Diodornak¹⁾. Herodot azonban oly halvány képet nyújt az egyiptomi királyságról, hogy az államtudomány történelmének kritikusa szinte megdöbben az ő politikai tanulmányainak könnyed volta fölött, szemben a Diodor által ecsetelt egyiptomi monarchia alkotmánybiztosítékaival. A modern kritika nem róhatja meg azért Herodotot, hogy mért nem hangsúlyozta illető helyeken az egyiptomi király tanácsosainak felelősségét, a mint ezt Diodor is már némi tekintetben, sőt az újabbak közül Sir Gardiner Wilkinson is tévé: ámde az mindenesetre kell, hogy föltűnjék az államtudomány történelmének bűvára előtt, hogy az egyiptomi uralkodók uralkodási actusainak, sőt egész életbeosztásának törvények általi szabályozott, megkötött volta nem költ Herodotban semmiféle ötletet az államformák elméletének irányában. Végül ne téveszszük szem elől, hogy azon végzetterhes fogalomzavart is, melyet az úgynevezett legjobbak, vagy legkitűnőbbek — *ἀριστοι*-féle kife-

¹⁾ Diodoros e könyveiből merített Haliám is. Hsl. ö. Sir Gardiner Wilkinson: »Manners and C. of the a. Egyptians« című művét; Dümicher munkálatait és a Zeitschr. d. Aegypt. Alterthums K. u. Hieroglyphik című folyóiratát Lepsiusnak 1865—74. Hsl. ö. Erman: Aegypten I.

jézés okozott még a modern államtudományban is. azon meghatározatlan voltánál fogva, a melyből Aristoteles Πολιτικά-jában sem lép ki még e kifejezés egészen, — mondom, ezen fogalomzavart már Herodot ápolja. Hogy kik az apiatoi Herodotnál: erre könnyű feleletet adnunk nekünk a XIX. század reálphilológiájának segélyével. Mi tudjuk, hogy az ὀλιγαρχία hatalmi tényezői, ezen ἄριστος-ok, csakis születésöknél és öröklött gazdagságuknál fogva azok: ámde végtelen zavart okozott az ódon államélet egész folyamán keresztül, hogy a görögök politikai irodalmának éppen népies része nem fejtette ki, éppen a gyengébbek fölvilágosítására, hogy a szellemi műveltségnek magasabb foka, s a vagyonbeli meg a genealógiai értéknek nagyobb volta éppen az ódon államéletben nem járt mindig együtt, különösen pedig nem Athénében, Perikles kora óta. Az ἄριστοκρατία alatt a gyakorlatban sohasem értettek az ódon alkotmányosság politikusai oly államformát, a melyben az államhatalom gyakorlása műveltségi képesítvényhez lett volna kötve, mert ilyen államszervezet nem létezett, és hozzátehetjük: már csak az állami tanfolyamok nem-létezésénél fogva sem volt lehetséges, pl. Athénében. Nem; az ἄριστοκρατία alatt a görög politikusok legtöbbszörre csakis, békében úgy mint háborúban, sikerdús, erőszakoskodás nélküli, lehetőleg törvényszerűleg eljáró oligarchiát szoktak érteni, minden egyes konkrét esetben pedig oly államot, a melyben a születés és öröklött nagy vagyon jogcímén az előkelők gyakorolták az államhatalmat. A politikai irodalomban azonban ezen előkelőket, már t. i. a születés és öröklött nagy vagyon előkelőit, legtöbbszörre a legműveltebbekkel, a szellemileg és erkölcsileg legkiválóbbakkal, s a legérdemesebbekkel azonosítva találjuk, elannyira, mintha a hellén szellemvilágnak ősrégi családfánélküli munkásai mint ilyenek egyáltalán nem is jöhettek volna figyelembe az államéletben. Így járja ez még Aristotelesnél, sőt még később is: és ennek több oka van, a melyek közül bizonyára nem utolsó az, hogy nem levéli állami tanoda, sem állami pályadíj, állami jutalom a szellemi munka számára e görög államokban: magán vállalat maradt valamennyi bölcsész, valamennyi rhetor és sobbista iskolája; a magán vállalat pedig már nyerészkedésre számított természeténél fogva sem igen

támaszkodhatott egyéb elemekre, mint a születés és az öröklött nagy vagyon letéteményeseire. A görög *ἀριστοκρατία* e népies tév-fogalmának sajátzerűleg sikerdús elburjánzását misem mozdította elő annyira az ötödik században, mint ennek a kifejezésnek *επιφανείων* a ruganyossága, sőt kétértelműsége és Herodot, midőn e fogalmi ruganyosságát, sőt kétértelműségét e kifejezésnek öntudatlanul is ápolgatta, oly iskolát nyitott akaratlaní is az államformákról szóló tanban, a melynek immár több mint kétezredéves hagyományossága az államtudományi irodalomnak úgyszólván egész folyamán irányadóig vonúl keresztül.

De vessünk már most a történetírók kapcsán egy pillantást a római világaluralom alatt tenyésző görög kosmopolitíus korának politikai irodalmába.

A mostoha sors nem akarta, hogy egyéb politikai nagy mű is szálhasson még korunkra, mint Plafonnak és Aristotelesnek halhatatlan művei. Hogy Aristoteles *Πολιτικά*-ját még bírjuk: ez is merő véletlennek köszönhető. A modern kritika kimutatta, hogy chaironeiai Plutarchos nem ismerte Aristoteles *Πολιτικά*-ját. Pedig Plutarchos határozottan egyike volt azon görög szerzőknek, a kiket kortársaik nem csak szellemdús előadásukért, de rendkívüli olvasottságuk miatt is bámultak. Vegyük már most, minő képet nyert volna az utókor a görögök politikai irodalma felől, ha Aristoteles kéziratát hagyatéka el talál veszni, vagy végleg meg talál semmisülni, ott, a hová rejtették, abban az egérdús pinczében!

Megnyerjük erre is a feleletet ugyancsak Plutarchos műveiből, különösen pedig a *Περὶ μοναρχίας καὶ δημοκρατίας καὶ ὀλιγαρχίας* című nagy töredékből. Plutarchos e művében az államformákról értekezik. Kellemmel mint mindig, de ebben az esetben megdöbbenőleg fölületesen.

Παρά πάντα ταῦτα λέγεται πολιτεία, τάξις καὶ κατάστασις πόλεως διοικοῦσα τὰς πράξεις. Καθὰ φασὶ τρεῖς εἶναι πολιτείας, μοναρχίαν, καὶ ὀλιγαρχίαν καὶ δημοκρατίαν. ὧν καὶ Ἡρόδοτος ἐν τῇ τρίτῃ σύγκρισιν πεποιήται, καὶ δοκοῦσι γενικώταται εἶναι. τὰς γὰρ ἄλλας, ὡς περ ἐν τοῖς μουσικαῖς διαγράμμασι τῶν πρώτων τρόπων ἀνεκμενῶν ἢ ἐπιτεινομένων, συμβέβηκε παρακρούσεις καὶ διαφθοράς καὶ ἔλλειψιν ἢ ὑπερβολὴν εἶναι. ταύτας δὲ καὶ πλεῖστον

καὶ μέγιστον ἐν ἡγεμονίαις θυνηθείσας τῶν ἔθνων ἀπεκληρώσατο τὰς πολιτείας. Πέρσαι μὲν αὐτοκρατῆ βασιλείαν καὶ ἀνυπεύθυνον, Σπαρτιάται δ' ἀριστοκρατικὴν ὀλιγαρχίαν καὶ αὐθάραστον, Ἀθηναῖοι δ' αὐτονόμον καὶ ἄκρατον δημοκρατίαν. ὡν ἀμαρτανωμένων πατατροπαὶ καὶ ὑπερχύσεις εἰσὶν αἱ λεγόμεναι τυραννίδες, καὶ δυναστεῖαι, καὶ ὀχλοκρατεῖαι. ὅταν βασιλεία μὲν ὕβριν ἐντέχῃ ἀνυπεύθυνον. ὀλιγαρχία δὲ ὑπερφροσύνην, τὸ αὐθάδες. δημοκρατία δ' ἀναρχίαν, ἰσότης ἀμετρίαν, πᾶσαι δὲ τὸ ἀνοήτον.

Ennyiből áll Plutarchos egész államformatana; a többi Platón zeuszeti, helyesebben zenebölcseleti merengéseire emlékeztet. Látjuk Plutarchos e töredékéből, hogy akkor, midőn a monarchiáról, demokratiáról és oligarchiáról így gondolkodott, Aristoteles Πολιτικά-ját még nem olvasta. Herodot államforma-elméletét fogadja el és megtoldja körülbelől Platón észjárása szerint három παρατροπή-vel és ὑπερχύσεις-szel: a tyrannissal, a dynastiával és az ochlokrafiával. Aristotelesnél a Basileia elfajulása a tyrannis: az ὀλιγαρχία nem ἄρθη πολιτεία nála, hanem csak elfajulása az ἀριστοκρατία-nak, valamint a δημοκρατία is már csak elfajulása a censusra alapított πολιτεία-nak. Aristoteles παρέμβασις-nak nevezi az elfajulást. Plutarchos e műszót sem ismeri. Sőt Plutarchos nem ismeri az ἀριστοκρατία-t sem ebben a művében, mint külön államformát. A spártait arisztokratikus oligarchiának nevezi ugyan, de az alaphangot zenebölcseletileg platoniaszkodva — az oligarchiában találja föl és ezzel szembe nem az ἀριστοκρατία-t, hanem a δυναστεία-t állítja, végül az ὀχλοκρατία-t is külön államformául állítja föl, a mely műszót még Aristoteles nem használ. Hogyan, az ἀριστοκρατία-t nem ismerné-e Plutarchos? Hisz Ivleisthenes demokratiájáról azt mondja a Bioi xapaXXYjXoi-ban, hogy az némelyek szerint ἀριστοκρατία volt!

Igen; ismeri Plutarchos e műszót: de nem használja föl éppen azon művében, a melyben az államformákról értekezik. Mért? Bizonyára csak azért, mert Herodotot követi mint alapvető mesterét az államformatanban, Herodot pedig főnelemzett fejezetében, Otanes, Megabyzos és Dareios párbeszédében az dpiaxoxpaxia-t mint államformát még nem ismeri.

A történetírók jelentősége a politikai irodalom terjedelmének fölismerhetésére nézve nem állapodik meg a chaironeiai

essayíronál; levonul az egész a byzanti korszak legkésőbbi századaiba. Dión Cassios oly beszédet ad Cilnius Maecenas ajkaira, a melyből ép annyira meg lehet érteni a római államférfiak fölfogását a gondolatszabadság politikai kérdéséről, mint a római államszervezet egynémely mozzanatát halikarnassosi Dionysios történelmi munkájából. A byzanti korszakban pedig Themistios, Synesios és achrisi Theophylaktos, sőt már Libanios irodalmi hagyatéka is mutatja, hogy a sophisták és rhetorok értekezései jóval több politikai fejtegetést foglalnak magukban, mint az ember, Henkel után indulva, első pillanatra gondolná.

Vegyük például mindjárt Libaniost. Az irodalomtörténet úgy vindikálja magának mint rhetort: és az államtudomány történetíróinak alig jut eszébe az ő irataiban politikát keresgetni. Pedig Libaniosnak többrendbeli úgynevezett »beszéde« szálott ránk, a mely úgy államjogi anyagánál mint politikai eszméinél fogva föler bármely byzanti **ἸΠερὶ εὐγενείας** című töredékkel. A **Πρὸς τοὺς οὐ λέγοντα;** című beszédben azon senatorokat és bírakat korholja, a kik részint erkölcsi bátorság hiányából, részint lustaságból tartózkodnak a viták és a tárgyalás alkalmával saját meggyőződésökük és nézeteiknek kifejezést adni. hanem e helyett csak azt lesik, hogy minő nézet mellett alakú többség, és azután rögtön és vakon ehhez csatlakoznak. Valamint e beszédében, szintúgy a **Πρὸς τὸν βασιλέα ὑπὲρ τῶν βουλῶν** címűben bőven fejtegeti a senatusuk mint államtestnek államjogi jelentőségét és azon erkölcsi kötelességeket, mindenenk föltt pedig azon felelősséget, a melynek követelményei a senatorokra hárulnak. **Πρὸς Τιμοκράτην** címen egy városi főnöket vigasztal, a kit a néptömeg kigúnyolt a színházban. A vigasz elemei szintén belejátszanak az államjogba és a politikába. Ugyancsak államjogi és politikai háttérrel bírnak következő beszédei is: **Πρὸς τὸν βασιλέα κατὰ τῶν πρωτοδρουόντων τοῖς ἀρχουσιν.** Beszéd a császárhoz azok ellen, a kik a hatósági közegeket környezetik, hogy tőlök valamely előnyt nyerhessenek. **Πρὸς Ἰκάριον παρανετικός.** Buzdítás Ikarioshoz, a ki rendkívüli szellemi képzettsége által emelkedett a hivatalok lépcsőzetén föl egész a Comes orientis méltóságáig, **Πρὸς Εὐσταθίον περὶ τῶν τιμῶν.** Beszéd azon Eustathios so-

phista elleti, a ki ekkortájban — Theodosios alatt — Syria helytartója volt. E beszédben azon hivatalnokok ellen intéz államjogilag úgy mint politikailag nyomatékos támadásokat, a kik a folyamodókat nemcsak maguk elé bizalmasan oda szokták eresztelni, de még házaikba be is szokták fogadni. Ugyan e tárgyat dolgozta föl azon beszédében, a melyet e czím alatt írt a császárhoz: **Κατὰ τῶν εἰσιόντων εἰς τὰς τῶν ἀρχόντων κατα-**

γωγας, πρὸς τὸν βασιλέα, εἰσφορά νόμου. Itt már nem csak államjogi és politikai fejtegetésekkel van dolgunk, de valóságos törvényjavaslattal is, azon tisztviselők és bírák visszaélésének megszüntetésére, a kik a perlekedő feleket házaikba befogadják, sőt velők éjjeli lakmározásokba ereszkednek. Nevezetes beszéde, szintűgy államjogi mint politikai tekintetben, Libaniosnak az is, melyet e czímen **Περὶ τῶν προστασιῶν** bocsát világgá az úgynevezett patrocinia vicorum ellen. Szokásba jött ugyanis, miként Constantius, Valens és Theodosios császárok »Constitutioi«-ból láthatni — a birodalom több részében a császári hadsereg némely tisztjeit megvesztegetni a végre, hogy ezek az adóbehajtásnál, sőt még holmi rablókalandoknál is szemet hunyjanak. 392-ben tartotta Libanios e beszédet Theodosios előtt, a ki éppen akkor tér vala vissza a székvárosba. A **Ἐπὶ τῶν γεωργῶν** és a **Περὶ τῶν ἀγγαρειῶν** czímű beszédei szintén hatósági közegek visszaélései ellen vannak intézve. Jogsérelmek orvoslásáról van itten szó, a melyeket Auctiochiában bizonyos vidékről eleséget szállító földművesek szenvedtek. A hivatalnokok letartóztatták őket, sőt közmunkára szorították, igavonó barmaikkal pedig saját magán czéljaikra fuvaroztattak. Ki ne ismerné föl, hogy itt legalább részben közigazgatásilag okozott magánjogi sérelmekről, majd az állampolgári jogok megsértéséről forognak fönny oly kérdések, a melyeknek megvitatása Libaniosnál nagy mértékben költhet i föl, már a tárgy természeténél fogva is, az államndomány és államjog történetirójának figyelmét —?

Politikai értékűek az önkényszerűleg letartóztatott és a börtönben bántalmazott egyének érdekében fölszólalása **Περὶ δεσποτῶν** — valamint a rabszolgaságról **Περὶ δουλείας**; tartott beszéde is. Végül politikai értékű azon beszéde is, a melyet **Πρὸς Ἀντιοχείας ἐπὶ τῶν ῥητόρων** czímen intéz vala az

antiochiaiakhoz, serkentgetve őket, hogy a korszerű igényeknek megfelelő díjazásban részesítsék a rhetorokat. Libanios mind e szónoki művei beható bepillantást engednek a keletrómai birodalomnak nem csak államjogi és közkormányzati viszonyaiba, de egyúttal azon államtudományi ismeret- és eszmekörbe is, a mely e birodalom államférfiainak és irodalmi nevezetességeinek fölfogásában érvényesült.

Themistios Paphlagoniából Constantius császár alatt senator és 362-ben Konstantinápoly praefectura volt. E nagy hírű és alapos képzettségű sophista szintén bocsátott világgá oly beszédeket, a melyek a politikára nézve jelentékeny értékűek. Az **Εἰς τὸν αὐτοκράτορα Κωνσταντίου** című érdekes fejtegetéseket tartalmaz a monarchiái államformának követelményeiről, — a **Ἰπατικὸς;** című a lelkiismeret szabadságáról, melyet megsérteni a monarchának sem állhat jogában; az **Ἐπὶ τῆ χειροτονία τῆς πραιφαρίας,** a praefectura természetéről; a **Περὶ τῆς φιλικυρίας βασιλείας** című a monarcha kötelmeiről — a **Θέσις εἰ γεωργητέων** a földművelés állami jelentőségéről és a **Περὶ προεδρίας εἰς τὴν σύγκλητον** című a senatorok korszerű. művelődési képesítvényeiről. Synesios Kyrenéből (378 Kr. u.), Hypatia tanítványa, s később püspök, már 19 éves korában tartott Arkadios császár előtt (**Περὶ βασιλείας**) egy nevezetes beszédet, a melyben éppen oly élénken színezett mint politikailag tanulságos képét nyújtja egy céltudatosan jó és önérzetes uralkodónak. Ne hallgasson a monarcha az udvaronczok tanácsára, — ne hallgasson senkire, hanem uralkodjék saját belátása és a törvények szerint. Ez az ő monarcha-elmélete. Tehát éppen az ellenkező tant állította föl, mint Themistios, sőt részben Libános is, miként más alkalommal ki fogom fejteni.

Ha mind e rhetorok és sophisták ennyire belejátszottak az államtudományi eszmekörbe, meg az államjog politikai értékesítésének elméletébe a byzanti autokratorok alatt: ugyan mért ne teheték volna ezt a rhetorok már a szabad államélet idejében? Isokrates például szolgálhatott volna ez irányban Henkelnek. Érzi is ezt ő meglehetősen; méltatja hát Isokratest a politikai írók közt: de hogy ne kelljen méltatnia a többi rhetornak politikai vonatkozású hagyatékát, egyszerűen azzal segít magán, hogy őt egy átmeneti alakul igyekszik föltüntetni

—minden kritikai alap nélkül. De legyen ennyi elég ez alkalommal a görögök politikai irodalmának hagyatékáról.

Az, ki ez adalékomat kritikai tudomásul veszi, be fogja mindenekelőtt vallani, hogy Henkel leltára csak nagyon csekély töredékét tükrözi vissza a Plátón előtti görög politikai irodalomnak, sőt részben a későbbi görög politikai irodalomnak, és midőn beismeri ezt, bizonyára csodálkozni fog azon igénytelt ironia fölött, a melylyel Susemiehl az Archelaosnak és keosi Prodikosnak, Herakleitosnak és Demokritosnak, Archytasnak, Hippiasnak és Kritiasnak politikai méltatására, az ő politikai gondolataik föl tüntetésére fölhozott adataimat és inductiv érveimet elértékteleníthetni véli.

Szabadjon ezek utáu néhány megjegyzést tennem Susemiehl kritikájára. Párhuzamosan azon nagyobb mérvő művemmel, melyet mint másfél évtizeden át bensőségteljes odaadással üzött búvárlataim és gondolkodásom eredményét a demokrátiáról Lipcsében közrebocsátottam ¹⁾, kiadtam Aristoteles államforma-elméletének bírálatát is e czím alatt: »Die Staatsformenlehre des Aristoteles und die moderné Staatswissenschaft.« ²⁾ Meg vagyok győződve, hogy az érdemdús greifswaldi tanár kevésbé szenvedélyes hangon szólt volna hozzá ez utóbbihoz, ha akkor, a midőn ez megjelent, ama másik, nagyobb művem már föl nem keltette volna a hellén államélet hagyományosan föltétien bámulóinak visszatetszését. Hogy ez történt, ezen én nem csodálkozom. El voltam rá előre készülve. Ha az ember gyökeret vert kedvencz eszméknek egy egész cultussá emelt rendszerét részlegesen belemélyedő kritikával támadja meg: akkor az ember ezen kedvencz eszmék letéteményeseinek elfogulatlan tárgyilagosságára ne számíton. Nem óhajtok most, t. Akadémia, tüzetesen azon fogadtatással foglalkozni, a melyben a demokrátiáról írt művem a külföld szaktudományos irodalmában részesült — jóllehet tán csakis alapszabályaink értelmében járnék el. ha a t. Akadémia előtt számot adnék e

¹⁾ Die Demokratác von Julius Schwarcz, Leipzig Duncker & Humblot 1877—82: majd Leipzig, G-ustav Wolf 1884. I. Bánd. (Külön lenyomatban is): Die Demokratie von Athén. Nagy 8-rét XCVI. és 749 11-

²⁾ Leipzig, üustav Wolf 1884; 2 füzete az »Elemente der Politik« cz. művemnek,

részbeli működésem eredményéről — de Susemihl kritikájának megérthetése végett szükségesnek tartom fölemlíteni a következőket. Művem czéltudatosan államtudományi jellegre törekszik: ámbár az első bárom kötet a demokratiai államszervezetek történelmi fejlődésének beható kritikai méltatásának leendett szentelve: e történelmi kritika főadata nálam csak az, hogy inductiv anyagul szolgáljon a hátralevő dogmatikus rész fölépítéséhez. Minthogy pedig az első kötet, mely az athenei demokratiáról szól, reálphilologiai kutatásokon és kritikán alapszik: nem csoda, ha hozzászóltak művemhez nem csak az államtudósok, de a történettudósok és reálphilologok is. Az államtudósok tán érdemén fölül is elismerőleg nyilatkoztak e mű jelentőségéről. Nagynevű szaktekintélyek tüntették ki e munkát oly commentárok kíséretében, a melyek elégtételül szolgálhatnak nekem egy egész életre. Kevésbé voltam szerencsés osztatlan tetszéssel találkozhatni a történettudósok részéről. Volt ugyan egy hang ezek között is, amely — miként a »Vossische« fényes nevű referense, oda nyilatkozott, hogy »im Ganzén können wir ihm für seine Révision der athenischen Geschichte nur dankbar sein« — ámde a bírálatok többsége a történettudósok részéről odafut ki, a mit egyfelől egy hírneves berlini tanár, másfelől Sicilia kitűnő történetírója, Holm fejeztek ki apophthegmaszerűleg — hogy t. i. korunkban az athenei demokratia dicsőítgetése már nagyon is túlajtva lön, előbb-utóbb visszahatásnak kellett bekövetkeznie, hogy az én művem ez előresejtett visszahatás gyümölcse, — én azonban — mint a berlini tanár mondja »kissé«, s mint Holm mondja »nagyon is« túllöttem a czélon. A berlini tanár majd minden soromban metsző gúnyt lát — »er überschüttet sie mit Spott und Holm«; Holm pedig oly megtiszteltetésben részesít, a melyre egyáltalán nem érzem magamat érdemesnek: George Groteot, kinek nézeteit gyakran kelle kifogásolnom, Lord Beaconsfieldhöz hasonlítja, csekélységemet pedig Gladstouhez. »On croirait entendre M. Gladstone parlant de lord Beaconsfield, quand Schvarcz juge Grote, qui lui est particulièrement antipathique.« így szól Holm a »Hevue Historique« május-júniusi füzetében¹). Végül a reálphilologok is megszóllaltak. A legtekinélyesebb e szakmabeli fölszóló, egy éles kritikájáról is-

mert königsbergi tanár, három cikket is írt művemről. Kritikája oda megy ki, hogy a munka itt van és oly természetű, miszerint agyonhallgatása nem válnék a tudomány előnyére: de hát az én igényeim nem csekélyek, mert hát én minden eddigi tudományos megállapodást gyökerestül föl akarok forgatni.²⁾ Hogy ez nem lehet így, azt már az érdemdús königsbergi tanárnak tulajdon szavaiból is kiveheti az elfogulatlan kritikus. Hisz művemnek éppen azon részét dicséri meg és ajánlja a szakemberek figyelmébe, a mely Perikles korszakával, majd a 428-tól 412-ig terjedő évekkel és a Négyszázak uralomra jutásával foglalkozik, — tehát éppen azon részt, a melyben a legmesszebbre távolodom el az eddigi orthodox fölfogástól. Másfelől ő is azért támad meg, a miért Holm vádol: hogy t. i. nem nyugszom bele még azokba sem, a miket Grote és iskolája a perikiesi korszakról tanítanak. Nem tehetem ezt, t. Akadémia! Csak egy példát hozok föl annak megvilágítására, hogy miért nem? Perikles utolsó éveiben újból vérig üldözte a felségi jogokat gyakorló tömeg Athénében a szellemi haladás előharozosait, a bölcsészeket. Menekülnie kellett ez üldözés elől többek közt magának klazomenaii Anaxagorasnak, Perikles tanítómesterének és meghitt barátjának is: mert nem csak hogy pert indítottak ellene *περι ἀσεβείας* de Diopeithes athenei állampolgár és babonakedvelő chresmolog indítványára azon határozatot hozta — *ψήφισμα* — az athenei souveraine uépgyűlés —, hogy halállal büntetessenek mindazok, akik az égitestek természetét nem a mythologia, nem az államvallás hitczikelyei szerint, de észszerűleg merészük fejtegetni. »*Ἐισαγγελλεσθαι τοὺς τὰ θεῖα μὴ νομιζοντας, ἢ λόγους περὶ τῶν μεταρσίων διδασκοντας.*»³⁾ — Miután én súlyt óhajtottam fektetni az athenei demokratia elbírálásánál a szellemi haladás tényezőire és akadályaira: Diopeithes e psephismáját megróttam

¹⁾ 163. 1. — Jellemző, hogy a »Revue Historique« már hozott egy bírálatot művemről, és ugyan nem ennek egyes füzetéről, de az egész első kötet szövegéről 1881-ben.

²⁾ L. a »Litet. Centralbl.« 1878—82. foly. A főnebbiekre nézve ez értekezés végét a jegyz.

³⁾ Plut. Pericl. 30. Bergk is észrevette már e helyet, de nem értékesítette kellőleg. L. m. Az sioa'ffsXXsa&ai-ról szintén.

oly hangon, mint a minőt a félrevezetett, értelmetlen és műveletlen tömeg illetően culturelles dühöngése megérdemel. Grote is észrevette, hogy itt baj van: ámde, hogy kímélje az ő kedvenczét, az athenei δῆμος-t, inkább oda irányozta irálytani törekvését, hogy holmi mitsemmondó szállásforma burkába foglalhassa bele az egész végzetterhesen culturelles merénylet jelentőségét. Valóban Grote nagyon különösen járt el ez eset-tel szemben.

E nagynevű történetíró 12 kötetes »History of Greece«-ében majdnem egy egész kötetet töltött tele Xenophon stratégiailag nevezetes visszavonulásának bámulatteljes méltatásával: de a természetbúvárlat elnyomására, és a természetet búvárló bölcsek kiirtására irányzott athenei népkatárzatot tartalmilag még csak nem is érinti. »Against Anaxagoras himself too, a similar indictment is said (!) to have been preferred either by Kleon or by Thukydides són of Melesias, under a generál resolution récently passed in the public assembly at the instance of Diopeithés.« — Tehát »átalános néphatárzat« — »a generál resolution« — ez az egész, a mit Grote ez örökre emlékezetes nagy kulturpolitikai merényletről mondani jónak lát. Meghajlok Grote valódi érdemei előtt: de a történetírói szépítgetésnek ily megdöbbentő kísérletét nem lehetett, hogy meg ne támadjam. Nagyon zokon esett Grote föltétien bámulóinak ez érzékeny havaria. Hogy ezt ellensúlyozzák, azon szemrehányást teszik nekem, hogy én a kútfők méltatásában nem vagyok válogató, hanem örömet hiszek el bármely pletykát is, a melynek a kiaknázása céljaimra szolgálhat. Természetesen adósok maradtak ennek concret esetek általi kimutatásával, a minthogy tüzetesen ebben a Hiopeithes-féle esetben nem is lesbosi Phantias — meg lampsakosi Idomneus-féle gyanús hírről, de egy oly történelmi tényről van szó, a melyek hitelességét sem Bergknek, sem Curtius Ernőnek, sem Schmidt Adolfnak nem jutott eszébe csak a legtávolabbról is kétségbe vonni. Az ily kritika nem válik ugyan a tudomány előbbrevitelének előnyére: de mégis alkalmas volt arra, hogy művemre vonatkozólag az orthodox táborban megszerveze a hangulatot.

E hangulat benyomásai alatt fogott hozzá Susemihl Ari-

stoteles államforma-elméletét tárgyzó művem elbírálásához. Nem csoda hát, ha azon előítélet volt rá nézve irányadó, hogy oly kritikussal van dolga, a ki bizonyos irányban nagyon is hiszékeny. (A berlini tanár meg azt mondja, hogy semmit sem akarok elhinni és hogy mindent kigúnyolok!)

Susemihl elismeri egyébként, hogy Aristotelesről írt művemben vannak oly igazságok is, a melyek egészen újak a tudományra nézve. »Auf der andern Seite bleiben aber erhebliche Punkte übrig, in denen die Kritik von Scivarcz nicht bloss neu, sondern auch richtig und treffend ist, wie wenn z. B. in der Lehre vom Königtium und der Oligarchie die unleugbare Begriffsverwirrung hervorgehoben wird, die darin liegt, wenn Aristoteles mit dem Herrschen nach den Gesetzen den gesetzlichen, d. h. erblichen Ursprung der Herrschaft vermengt«¹⁾. Nagyon köszönöm; de legkevésbé sem csodálkozom, ha az érdemdús philolog nem hajlandó, egyedül az én számlámra írni, mindazon belső ellenmondásokat és tarthatatlanságokat, a melyeket az aristotelesi alkotmányformák elméletében én voltam szerencsés először kimutathatni. »Der grösste Theil dei- mit Recht von ihm getadelten inneren Widersprüche und Unhaltbarkeiten der Aristotelischen Theorie der Verfassungsformen ist nicht erst von ihm entdeckt, sondern theils von Zeller, theils von mir in meiner erklärenden Ausgabe (I. S. 62 69 vgl. II. S. 140) ausführlich zusammengestellt.« Könnyű ilyesmit állítani a philolognak; de az államtudományi kritikus azonnal észre fogja venni a jellegző tévedést ez önelégült fölfogásban, mihelyt Zeller és Susemihl illető helyeit az én művemmel egybehasonlítja. Zeller megjegyzéseiről másutt óhajtok szóllai. Susemihl vindicációjára pedig csak azt válaszolom, hogy azon kifogásai, a melyeket Aristoteles államforma-elmélete ellen tesz, egyáltalán nem azonosak, még csak nem is rokontermészetűek az általam tett kifogásokkal. Én elsöben magát az államformák aristotelesi osztályozását helytelenítem, kimutatván ezen osztályozási alap tarthatatlanságát; azután pedig kimutatom, hogy az Aristoteles Πολιτεία-jának ránk szállott szövege nem nyújt sem tiszta, sem

¹⁾ »Woehensch. f. kiáss, Philol.« Febr. 25 1885.

világos, sem önmagában bevégzett meghatározásokat sem a **βασίλεια-ról és τυραννίς-ról, — sem az ἀριστοκρατία-ról és ὀλιγαρχία-ról, sem végül a πολιτεία-ról és a δημοκρατία-ról. Sőt ki-mutatam azt is, hogy mindez aristotelesi államformák al- vagy válfajai annyira egymásba mosódnak pl. az ἀριστοκρατία-nál és πολιτεία-nál, az ἀριστοκρατία-nál és ὀλιγαρχία-nál, meg a πολιτεία-nál és δημοκρατία-nál, miszerint az államtudományra nézve ezen egész osztályozás mint fogalomzavart ébresztő, nagy részt hasznavehetetlen. Susemihl nem megy el idáig az ő fejtegetéseiben, hanem jórészt a Zeller által ébresztett gondolatmenet fonalán csak a philologiaiilag legszembeötlőbb ellenmondásokat jelöli ki, a mi alatt azonban észre sem veszi az államtudományi kritika legéletbevágóbb követelményeit. Például szabadon fölhoznom azt, a mit ő az ἀριστοκρατία-ra vonatkozólag mintegy államformatani **πρωτων κινουον**-ul előtérbe tolni igyekszik. Az egyes, kidomborított államformákon kívül Aristoteles sokat beszél még amúgy általánosságában az abszolút legjobb államról és az eszményi állam azon árnyalatairól, a melyek fokozatosan lefelé szállva a képzelhető tökély legmagasabb fokáról, különböző, de concreto ki nem jelölt, sőt tán minden egyes esetben ki sem jelölhető fogalmi kapcsolatokban játszanak bele a kidomborított egyes, hogy úgy mondjam pozitív 6 államformába. Susemihl ezen általános eszmény-állami fejtegetések segítségével igyekszik kimagyarázni a 6 aristotelesi államforma meghatározásának legszembeötlőbb hiányait. Ez értelemben szólja azután el magát velem szemben is a következőképen: »Es ist daher völlig unrichtig, dass die Aristokratie des Aristoteles auch nur eine Oligarchie, ein Regiment des Reichthums und des Geburtsadels sei; davon ist nichts wahr, als dass der eiserne Grundbesitz an den übrigen unter sicli völlig gleichberechtigten Erbiiürgern haftet.« (Woch. f. ki. Pbil. Febr. 25. 1885).**

Valóban jellemző. Susemihl megró engemet azért, mert azt mondtam, hogy az **ἀριστοκρατία**-ia végelemzésben szintén csak a vagyon és a születés, vagyis a nemesség uralmát jelenti, szintúgy mint az **ὀλιγαρχία**, és azután azt mondja: ez teljességgel nem áll: mert ebből csak annyi áll, miszerint Aristoteles **ἀριστοκρατία**-jában az uralom azokat illeti meg, a kik (öröklött)

elidegeníthetlenül megerősített földbirtok tulajdonosai és állampolgári jogaikat is úgy örökölték már őseiktől. Susemild észre sem veszi, hogy tagadni a vagyonképesítvényt és a születési jogalapot — mint kriteriont és azután mégis constatálui az »eiserner Grundbesitz«-et meg az »Erb(!)inirger«-t ugyancsak mint elengedhetetlen kriteriont — államtudományilag nagyon is közel jár a *σταμαχία*-hoz, hogy ne mondjam: a tájékoztatlansághoz.

Susemihl abba is beleköt, a mit én Aristoteles **Πολιτικά**-jának ezen kifejezéséről — **ἐπιεικεία** — Onckennel szemben mondtam. Oncken az **ἐπιεικεία**-t úgy fordította, hogy »die Tüchtigen.« Én ezt nem helyesletem és kimutattam magából a szövegből, az összefüggésből, hogy **ἐπιεικεία** alatt Aristoteles **Πολιτικά**-jának illető helyén, nem lehet mást érteni, mint a szakképzetteket, vagyis oly állampolgárokat, a kik az állam kormányzásához értenek. Nem oly jelentéktelen kérdés ez, mint első pillanatra látszik: mert Aristoteles az illető helyen oly görög politikusok elméletét fejtegeti, a kik azt követelték, hogy a xóptov, az államhatalom gyakorlása csak azokat az állampolgárokat illesse meg, a kiket az állam kormányzására saját egyéni szellemi képzettségük képesít. Nagy kérdés ez ma is, t. Akadémia, — nagy kérdésnek kellett lennie ennek az ódon államéletben is. Sokrates, a ki az *ἀρετή*-ben a képesítvényt keresi, a pythagoreusok és részben az eleaták is, a kik a műveltek által óhajtják vala kormányoztatni az államot; maga Plátón, a ki a bölcsészek kezébe szeretné letéve látni a legfőbb hatalmat, sőt már a Platonnak tulajdonított I. Alkibiades-féle párbeszéd szerzője is, a ki az elbizakodott ifjú nép vezért annak bevallására szorítja, miszerint a politikát egyáltalán lehetne is tanulni, sőt nem is hiszi, hogy a politikát egyáltalán lehetne is valakitől tanúim, hanem legfőlebb azt hiszi, hogy a politikai ismeretek is, kell, hogy úgy ragadjanak az emberre, mint a hogy a görögnyelv, már t. i. az anyanyelv észrevétlenül ragad az emberre gyermekkorától kezdve: a hellén államéletnek és az ódon szellemvilágnak mind e nevezetes, mind e kimagasló alakjai az államélet regenerációját várták e kérdés megoldásától. Ezért fektettem ön oly nagy súlyt az **ἐπιεικεία** kifejezés helyes értelmezésére. Oncken sokkal nagyobb bámulója Aristo-

telesnek, hogy sem az egyáltalán lehetséges értelmezések közül ne éppen azt választotta volna, a mely tán legkevesebet vonhat le e bölcész nimbusából; Susemihl pedig védelmére kel Onckenuek velem szemben, a nélkül, hogy bármi egyebet is föl tudna hozni egy élczelődő sophismánál. »Wenn ferner Schvarcz behauptet, $\epsilon\pi\sigma\tau\epsilon\kappa\epsilon\iota\varsigma$; bedeute nicht die Tüchtigen, sondern die Gebildeten, so erhellt vielmehr eben hieraus, dass beides für Aristoteles gleichbedeutende Begriffe siud.« Minő logika! Abból, hogy az én meggyőződésem szerint Aristotelesnek e kifejezése $\epsilon\pi\sigma\tau\epsilon\kappa\epsilon\iota\varsigma$ szakértőket, képzett politikusokat, vagy legtágabb értelemben, az államügyekhez értő állampolgárokat jelent: ebből az következik Susemihl szerint, hogy Aristotelesnél a derék emberek vagy a valamit érő emberek fogalma azonos a képzett politikusok fogalmával! Már szavaimnak ily nagy mérvű kamatoztatása ellen csakugyan tiltakoznom kell. Hisz ha Susemihlnek illetén érvelése megállhatna a kritika előtt: akkor állnia kellene a következő okoskodásnak is: Tudósok azok is, a kik az államtudományhoz értenek, meg tudósok azok is, a kik a philológiához értenek: tehát mind az, a ki ért a philológiához, kell hogy értsen az államtudományhoz is. Őszinte elismeréssel vagyok a greifswaldi egyetem hírneves tanárának philológiai érdemei iránt: de az ily okoskodást - kivált a főnebbiek után — éppen nem vagyok hajlandó aláírni.

Azt is mondja Susemihl, hogy én olybá igyekszem Aristoteles aporiái fejtegetéseit föltüntetni, mintha ezek Aristotelesnek az ő saját végleges megállapodásait tartalmaznák. Ez merőben alaptalan állítás, és az marad mindaddig, míg csak Susemihl egyetlen egy concret esetet sem bir kijelölni, a melyben én egyetlen egy ily aporiát egyébnek vettem volna mint aporiának.

Még csak egy pont van hátra: az, hogy mért nem vettem alapúí forrástanulmányaim alkalmából azon javítgatásokat, a melyeket Susemihl kísérlett meg Aristoteles 1 lob'.vizájának szövegén —? Ezért is neheztel a greilswaldi tanár. Hát erre én azt felelem, hogy az ő szövegjavítgatásai a dolog lényegén, Aristoteles államforma-elméletének ránk öröklött alakjára nézve, mit sem változtatnak. Vegyük mindjárt az 1290 b. 11 — helyet. Az első $\delta\eta\mu\omicron\varsigma$ -t ha kihagyjuk is és a

Camerarius megjegyzése által figyelmessé lett Garve szerint *ὀλιγαρχία*-val cseréljük is föl: mégis benne marad a második *δημος* 1290 — b. 15-ben; de én nem is abba kötöttem bele, hogy a kétszer fordái elő; midőn »Ungereimtheit«-ot említek (a 24.1.) csak arra czéloztam, a mi Camerariust és Garvét szintűgy mint Susemiblt megbotránkoztatja vala; mondom, nem azt róttam én itt meg, hogy a *δημος* itt kétszer fordul elő, hanem azt, hogy Aristoteles csak a fogalomzavart növeli, midőn két oly különböző fogalmat mint *δημος*; és *δημοκρατία* egyáltalán, tehát csak egyszer is azonos fogalmái tüntet föl, éppen ott, a hol államforma-elméletének legfontosabb mozzanatait ígéri tisztába hozni. Ha tehát Camerarius és Garve után ki is hagyjuk az első *δημος*-t és *ὀλιγαρχία*-val helyettesítjük is: azért még benne marad egy *δημος*, t. i. a második Sij-j-o-: és ez magában is elég arra, hogy a fönjelzett fogalomzavart még tűrhetőbbé tegye. Susemihl a *Πολιτικά* VI. (ill. TV.) könyvének 3, 4. fejezetkéit, vagyis az 1289 b. 27-től egész 1291 b. 13-ig terjedő sortömeget mint »nem hitelest« egyszerűleg kihagyatni vélelmezi a szövegből. »Et ego quoque, quamquam ne praecedentia quidem 1289 b. 27 — 1290 b. 20 ab ipso Aristotele scripta esse puto, tamen minimé nego sequentia, 1290 b. 21 — őri — 1291 b. 13 *ὀλιγαρχία*, mihi etiam suspectiora videi: quapropter si illa, ut opinor, ab aliquo peripatetico inserta sunt, haec postea ab altero eiusdem scholae interpolatore addita esse crediderim.« Ennyi mindössze is az, a mit annak indokolására fölhoz, hogy mért nem tartja hitelesnek a fejezetkét. Valóban, szerfölött halvány egy megokolás: csak azért vetni el, mint »nem hitelest«, ezen egész sortömeget, »mert sok benne a belső ellenmondás.« Ámde ezen az indokolási alapon kigyomláhatná a *Πολιτικά* ránk szállott szövegének akár hetedrészét is.

Susemihl nagyon is túlbecsüli az ő szövegjavítgatási kísérleteinek államtudományi horderejét. Pedig, még ha jogosítva érezhető is magát említett sortömegnek egyszerű kiküszöbölésére: még ez esetben sem tett volna ő Aristoteles államforma-elméletének semmiféle lényeges szolgálatot: mert eltekintve e sortömegetől, csak úgy hemzseg a ránk szállott szövegben az oly fejtegetés, a melyet Susemihl hitelesnek tart

ugyan, do a mely fejtegetések a III. könyvben lerakott alapmeghatározásokkal egyáltalán ki nem egészülhetnek, sőt azokkal folyton kiegyenlíthetlen ellenmondásokba, belső ellenmondásokba bonyolódnak: mert folyton új elemet vonván be a későbbi meghatározásokba, a III. könyvben lerakott alapmeghatározások lényegét egészen kiemelik a sarkaiból¹⁾.

Ezek után ²⁾ teljes megnyugvással utalhatok tehát azon öregbedésre, a melylyel a görögök politikai irodalmának terjedelméről és kezdeteiről szóló ismeretkörünket kitágítani igyekeztem; és nem csekély elégtételemmre szolgál azon tudat, hogy búvárlataimnak, a melyek hazánk határain túl ily jelentékeny szakferfiak részéről vitát provokáltak, ezen eredményeit a magyar tudományos akadémia színe előtt voltam szerencsés bemutatni.

¹⁾ L. »Die Staatsformenlehre des Aristoteles und die moderne Staatswissenschaft: czinű értekezésemet. 28—48 ll. Ezen belső ellenmondások a 6 aristotelesi államforma közül leginkább sújtják a stageirai bölcsész elméletét a *μοναρχία*-ról és a *δημοκρατία*-ról; nem szerencsések az ő tanai az *ἀριστοκρατία*-t, *πολιτεία*-t és az *ὀλιγαρχία*-t illetőleg sem, i. i. h. Sem Oncken, sem Zeller, sem Bradley nem mélyedtek bele e kérdésekbe; még kevésbbé tették azonban ezt Barthélemy Saint Hilaire és Sussemlil.

²⁾ A Herodotos államformaelméletét magában foglaló párbeszéd, melyet főn a szövegben magyarul idéztem, eredetiben így hangzik. miután előrebocsátja III. 80 : ἐλέχθησαν λόγοι ἀπιστοὶ μὲν ἐνίοισι Ἕλλησιν. ἐλέχθησαν δ' ὅν. — (VI., 43.) : Ὅταντις μὲν ἐκίλευε ἐς μέσον Πέρσῃσι καταθεῖναι τὰ πρῆγματα. λέγων τάδε· ἐμοὶ δοκεῖ ἓνα μὲν χιμῶν μόνωρχον μῆκετι γενέσθαι· οὔτε γὰρ γῆδ'. οὔτε ἀγαθόν. εὔτατα μὲν γὰρ τὴν Καυβύσειον ὕβριν ἐπ' ὅσον ἐξήλθε. μετασχήματα δὲ καὶ τῆς τοῦ μέγιστου ὕβριος. κῶς δ' ἂν εἶη χρῆμα κατηρτημένον μοναρχίῃ, τῆ ἕξεσσι ἀνεσθύνῃ, ποιέειν τὰ βούλεται καὶ γὰρ ἂν τῶν ἀριστῶν ἀνδρῶν πάντων σπάντα ἐς ταύτην τὴν ἀρχὴν, ἐκτὸς τῶν ἐπιθῶτων νοσημάτων στήσεις. ἐγγίνεται μὲν γὰρ οἱ ὕβρις ὑπὸ τῶν παρόντων ἀγαθῶν, φθόνος δὲ ἀρχῆθεν ἐμφύεται ἀνθρώπων. δύο δ' ἔχουν ταῦτα ἔχει πᾶσαν κακότητα· τὰ μὲν γὰρ ὕβρις κεκορημένος ἔρδει πολλά καὶ ἀτάσθαλα, τὰ δὲ φθόνος καίτι ἀνδρα γε τύραννον ἀφθονον, εἶδει εἶναι. ἔχοντά γε πάντα τὰ ἀγαθὰ τὴ δ' ὑπερπαντίον τούτου ἐς τοὺς πολήτας πέφυκε· φθονεῖ γὰρ τοῖσι ἀρίστοισι περιουσίῃσι τε καὶ ζῴουσι, χαίρει δὲ τοῖσι κακίστοισι τῶν ὁσίων. διαβληδὸς δὲ ἀριστος ἐνδέκεσθαι. ἀναρμιστότατον δὲ πάντων ἦν τε θεραπέυη τις κάρτα, ἀχθεταί αἱσι θωπῆ. τὰ δὲ ἡ μέγιστα ἔργονα ἐρέων νόμιμά τε κινεῖ πάτριον καὶ βιᾶται γυναῖκας κτείνει τε ἀκρίτους· πλήθος δὲ ἄρχον πρώτα μὲν ὄνομα πάντων κάλλιστον ἔχει, ἰσονομίην, δεύτερα δὲ τούτων τῶν ὁ μόνωρχος ποιέει· οὐδὲν· παλιν μὲν ἀρχὰς ἀρχεῖ, ὑπεύθυνον δὲ ἀρχὴν ἔχει, βουλεύματα δὲ

πάντα ἐς τὸ κοινὸν ἀναφέρει. τίταμαί ἦν γνώμη μετέντας ἡμᾶς μουναρχίην τὸ πλῆθος ἀεῖσειν. ἐν γὰρ τῇ πολλῇ ἐνὶ τῷ πόντῳ. — c. 81. — Μεγαβύζης δὲ ὀλιγαρχίῃ ἐκέλευε ἐπιτρέπειν λέγων τάδε. Ἰὰ μὲν Ὀτάνης εἶπε τυραννίδα παύουσι, λελέχθη καὶ αὐτὰ, τὰ δ' ἐς τὸ πλῆθος ἀνωγε φέρειν τὸ κράτος, γνώμη τῆς ἀρίστης ἡμάρτησε. ὁμίλου γὰρ ἀρχίτου οὐδὲν ἐστὶ ἀσυνετώτερον οὐδὲ ὑβριστώτερον. καίτοι τυράννου ὕβριν φερόντας ἄνδρας ἐς δῆμον ἀναλάττου ὕβριν περσεῖν ἐστὶ οὐδαμῶς ἀνασχετόν. ὁ μὲν γὰρ εἶ τὸ ποιεῖ. γινώσκουσι τοῖσι, τῇ δὲ οὐδὲ γινώσκουσι ἐνὶ. κίως γὰρ ἂν γινώσκουσι ὅς οὐτ' ἐπιδοχθήσῃ οὔτε οἷσα καλὸν οὐδὲν οὔτ' οἰκίον, οὐθέσι τε ἐμπροσθὶν τὰ πράγματα ἄνευ νόου, χειμάρρη ποταμῷ ἴκελος; δῆμον μὲν νυν αἱ Πέρσῃσι κακὸν νοήσουσι, οὗτοι γράσθησι, ἡμεῖς δὲ ἀνδρῶν τῶν ἀρίστων ἐπιλέξαντες ὁμίλην τοῦτοις περιθέσωμεν τὸ κράτος. ἐν γὰρ ἤθ' αὐτοῖσι καὶ αὐτοὶ ἐνεσώμεθα, ἀρίστων δὲ ἀνδρῶν οὐκ ἀριστα βουλευόμενα γίνεσθαι. — c. 82. — ἐμοὶ δὲ τὰ μὲν εἶπε Μεγαβύζης ἐς τὸ πλῆθος ἔχοντα δοκεῖ ὀρθοῖς λέξαι, τὰ δ' ἐς ὀλιγαρχίην οὐκ ὀρθοῖς. τριῶν γὰρ προκειμένων καὶ πάντων τῶν λέγει ἀρίστων εἰσίντων, δῆμον τε ἀρίστου καὶ ὀλιγαρχίης καὶ μουνάρχου. πολλῇ τοῦτο προέχειν λέγει. ἀνδρῶν γὰρ ἐνός τοῦ ἀρίστου οὐδὲν ἄμεινον ἂν φανείη. γνώμη γὰρ ταιούτῃ χρῶμενος ἐπιτροπεύει ἂν ἀριμνηταῖς τοῦ πλῆθους, σιγῆτι τε ἂν βουλευόμενα ἐπὶ δυσμενέας ἀνδρας οὕτω μάλιστα. ἐν δὲ ὀλιγαρχίᾳ πολλοῖσι ἀρετῇ ἐπαπέουσι ἐς τὸ κοινὸν ἔχθηα ἴδια ἰσχυρὰ φιλεῖ ἐγγίνεσθαι. αὐτοῖς γὰρ ἕκαστος βουλούμενος κηρωταῖς εἶναι γινώσκουσι τε καὶ ἐς ἔχθηα μεγάλα ἀλλήλοισι ἀπικνέονται, ἐξ ἦν στάσις ἐγγίνονται, ἐκ δὲ τῶν στασιῶν φόνος, ἐκ δὲ τοῦ φόνου ἀπέβη ἐς μουναρχίην. καὶ ἐν τούτῃ διέδεξε ὅση ἐστὶ τοῦτο ἀριστον. δῆμον τε αὐ ἀρχίντος ἀθόνατα μὴ οὐ κακότητα ἐγγίνεσθαι. κακότητος τοίνυν ἐγγινόμενης ἐς τὰ κοινὰ, ἔχθηα μὲν οὐκ ἐγγίνεται τοῖσι κακοῖσι, φιλοῖα δὲ ἰσχυραί. αἱ γὰρ κακῶντες τὰ κοινὰ συγκύψαντες πλεῖστοι, τοῦτο δὲ ταιούτῃ γίνεται ἐς ἢ ἂν πρωστάς τις τοῦ δῆμου τῶς ταιούτους παύσῃ, ἐκ δὲ αὐτῶν θωρημάζεται οὗτος δὴ ὑπὸ τοῦ δῆμου, θωρημαζόμενος δὲ ἂν ὦν ἐφάνη μουναρχίης εἶναι. καὶ ἐν τούτῃ ἀθλοὶ καὶ οὗτος, ὡς ἡ μουναρχίη κράτισταιν. — Oncken

(Die	Staatslehre	des	Aristoteles	II,	143)	e	nevezetes	pábeszéd	felől	a	kö-
vetkezéket	vélelmez:	v	Nach	den	Forschungen	Kirchhoffs	ist	a	ausser		
Zweifel	gestellt,	(lass	Herodot	den	Tieil	seines	Werkes,	welcher	in	der	
von	späterer	Hand	herrihrenden	Eintheilung	die	Bücher	I,	II	und	III	
bis	Capitel	119	umfasst,	während	seines	ersten	Aufenthaltes	in	Athen	in	
den	Jahren	445—443	geschrieben	und	durch	Vorlesungen	einzelner	Be-			
stücke	bekannt	gemacht	hat.	Die	naheliegenden	zeitgeschichtlichen	Be-				
ziehungen	unsrer	Stelle	treffen	schlagend	mit	diesem	Ansatz	zusammen.			
Der	Volksstaat	der	Rechtsgleichheit,	der	Loos	wähl.	der	Beamten	Verant-		
wortlichkeit	und	der	souverainen	Volksversammlung,	wie	ihn	Otanos				
schildert,	war	nur	in	dem	Athen	jener	Tage	vorhanden	(Igen,	de	más
görög	államban	is	voltak	éppen	ebben	az	időben	hasonl	alkotmányos		
állapotok,	miként	ez	a	»Demokratie«	czimű	művem	II.	kötetéből	bőven		
kifog	derült;	Hsl.	ö.	Tittmann:	Darstellung	der	griechischen	Staats-			
verfassungen,	Leipzig	1822).	Der	Prostates	des	Demos	aber,	der	den	Ver-	
schwörungen	wider	den	Bürgerfrieden	ein	Ende	macht	und	für	dies	Ver-	
Verdienst	Huldigungen	empfängt	wie	ein	Monarch,	wer	erkennt	in	ihn.		

nicht Perikles, den Sohn des Xanthippos? Eben in dem Jahr, da Herodot nach Athen kam, hatte er im Wettgang des Scherbengerichts seinen letzten und gefährlichsten Nebenbuhler, den Thukydides, Sohn des Melesias überwunden und dessen ganze Hetärie gesprengt. (Note: Die *φιλία ἰσχυρά* des Herodot, in welchen *οἱ κακούντες τὰ κοινὰ συγκύβαντες* zusammenwirken, sind die Hetärien, wie sie Thukydides III, 82, schildert. Solch eine Hetärie befahlte Thukydides, Sohn des Melesias und als Perikles diesen gestürzt und *κατέλυσε τὴν ἀντιστατημένην ἑταιρείαν*, da war die *διαφορά* geschlichtet, die *πόλις* wird *ἑμάλῃ καὶ μία* wie Plut. Pericl. 14 und 15 auseinandersetzt, für all' dies ist das *προστάς τις τοῦ δήμου τοῦς ταούτους πάρι* des Herodot dieselbe Sache in anderen Worten), und erst seit dieser Entscheidung war die Stelle, die er im attischen Gemeinwesen einnahm der Art, dass ein Thukydides das Wort brauchen konnte: »was Demokratie hiess war in Wirklichkeit die Herrschaft des ersten Bürgers.« (II, 65: *ἔγγινετό τε λόγῳ μὲν δημοκρατία, ἔργῳ δὲ ὑπὸ τοῦ πρώτου ἀνδρός ἄρχῃ*). Wie diese Wendungen in den Reden des Otanes und Dareios dem demokratischen Lager abgelauscht waren, so gab die geharnischte Invektive des Megabyzos wider den meisterlosen Demos getreue die Stimmung wieder, die im oligarchischen herrschte und deren Programm sich später in dem Pamphlet (!) über den »Staat den Athener« verewigte. Kurz die angebliche Berathung im Schosse der sieben persischen Grossen ist in Wirklichkeit ein sprechendes Bild aus dem Gedankenleben der Parteien des attischen Staates, unmittelbar aufgefasst und zum ersten Mal bekannt gegeben noch in dem Gewoge, das der eben entschiedene Kampf zwischen Perikles und Thukydides, zwischen dem Demos und der mächtigsten oligarchischen Hetärie zurückgelassen. Herausgehoben aus diesem örtlichen und zeitlichen Zusammenhang stellt es die erste begriffliche Scheidung und politische Würdigung der drei wesentlichsten (sic) Verfassungsarten des alten Hellas dar, von der die Literatur Kunde hat.*

Mindez meglehetős plausibilitással van mondva; határozottan túlzás azonban Oncken részéről, midőn azokra, a kiket Herodot a népuralombani *προστάς τις* szerezérol kockáztat, a következő alkotmánypolitikai theorémát véli ráépíthetni (II, 145): »Sie (már t. i. a Herodot által a *προστάς τις*-ra nézve mondottak kapcsolatban a *πληθος ἄρχον, ἰσονομία* és *ἰσχυροίη* meg *ἰσοκρατίη* kifejezésekkel, *ἰσχυροία* Xenophon, *ἰσονομία* Thukydides és Platon) heben — nicht zufällig — dasjenige Merkmal eines Volksstaates heraus, das sich mit der Wahlmonarchie des Talents und des Verdienstes am Natürlichsten verträgt, wie sie durch Perikles' Prostatie verkörpert ward; denn diese beruhte ja auf der jährlich sich wiederholenden freiwilligen Wahl unbedingnt gleichberechtigter Bürger.« — Valóban szerföltt csodálkozom, hogy Oncken magát éppen egy államtudományi munka folyamában ily szóvirágra hagyta ragadtatni. Ugyan mi értelme és minő jogosultsága lehet tudományos szempontból az ily beszédnek? Azért, mert Thukydides Perikles szerepét egy monarcha szerepéhez hasonlította, még nem következik, hogy akkor, midőn az ember, miként Oncken Aristoteles Πολιτικῶν-át tüzetes nagy művében, tehát ha-

tározottan államtudományi természetű műben honczolgatja, följogosítva érezhesse magát Periklest a στρατηγός-t és a τριμίας vagy ἐπιμελητής τῆς κοινῆς προεδρίας-t, vagy ha úgy tetszik, a ὁ ἐπὶ τῆς διοικήσεως-t államtudományilag egy valódi monarchával azonosítani. Hol hallott Oncken oly monarchákról, a kik egy, illetőleg (miként az ἐπιμελητής) legfőbb négy évre választatnak, hivatalos mandatumuk folyamában is az ἐπιχειρονομία-nak, s egyáltalán εὐθύνῃ-nek vannak alávetve? Azután mért éppen az athenei demokratia fért volna meg a »Wahlmonarchie des Talents und des Verdienstes«-szel? Vajon azon vague mozzanatok, a melyeket Oncken fölhoz, nem éppen vellanának úgy vellanának bármely görög πολιτεία-ra, sőt a legtöbb ἀλιτρία-ra is?

Barthélemy Saint Hilaire azon nevezetes »Préface«-ban, a melylyel »Politique d' Aristotes-ját bevezeti, nem is érinti Herodot államforma tanát. Ő mindjárt Plafonnal kezdi. (Préface, p. IV): »Platon et Aristote, Montesquieu et Bousseau, peuvent comparaitre devant ce tribunal dont ils invoquèrent souvent la juridiction sans en bien voir toute l'étendue; les sociétés antiques et les sociétés modernes peuvent y être également jugées; les hommes d'État et les législateurs de tous les temps etc.« »Parmi ces travaux de genres si divers, tous dignes de la reconnaissance de l'humanité, ceux qui méritent le plus d'attention sont ceux des philosophes.« A történetírók államformatánát csak Polybiosnál veszi Barthélemy Saint Hilaire észre. (Préface OVII—CXIV): »Polybe n'est pas précisément un écrivain politique. C'est un homme de guerre et un historien. Il vit un siècle et demi environ après Aristote; il assiste à la ruine de la Grèce — — Aussi ne se contente-t-il pas de raconter les faits; il veut en tirer d'utiles enseignements, et il déclare, en commençant son récit, que P histoire est la véritable école de la politique. Voilà comment, parvenu au sixième livre, il interrompt sa narration pour remonter à la cause de ces merveilleux succès, et demander à la constitution de Borne le secret de tant de triomphes. H a décrit cette constitution en politique et en soldat et cette analyse pleine de sagacité est remarquable par elle-même d'abord, et aussi parce que c'est d'elle que se sont inspirés Macchiavel, Bossuet et Montesquieu. On peut douter que, sans Polybe, témoin intelligent de tout ce qu' il décrivait, ces grands esprits eussent pu pénétrer aussi avant dans les mystères de la grandeur romaine? — Mais cette analyse' de Polybe n' intéresse pas seulement l'histoire, la science politique doit y jeter aussi un regard. « (Most azután elmondja Barthélemy Saint Hilaire a vegyes államforma azon elméletét, a melyet Polybios (VI, 10) annyira kitűnőnek talál, és azután szemrehányást tesz neki, hogy mért nem adózik Polybios kellő elismeréssel — Platon államforma-tánának? (Préface, CXII) »Ainsi Polybe ne voit pas ce que la science politique doit à Platon. Choqué de quelques erreurs trop évidentes, il oublie (!) toutes les vérités pratiques que Platon à découvertes on démontrées; et il rejette du même coup la méthode rationnelle (!) pour y substituer exclusivement la méthode historique, employée déjà par Aristote, mais avec plus de réserve. Cet exemple

sera dangereux (!), et depuis Polybe, l'histoire usurpera (!) trop souvent une place qui ne lui appartient point. La politique, ainsi conçue, devient une sorte d'empirisme, qui n'aura plus de règle que le succès et la victoire (!) La morale aura disparu de ses théories, la justice ne sera plus qu'un vain mot, et Machiavel pourra quelque jour, en toute sûreté de conscience, et sous la dictée des faits (!) tracer le portrait monstrueux de son Prince. Cette nouvelle méthode est due à l'homme d'action, à un historien qui n'en a pas aperçu d'abord toutes les conséquences, et qui les eût certainement repoussées, plus scrupuleux ou moins conséquent que ses initiateurs.» így ítéli el Barthélemy Saint Hilaire Polybios államformai methodusát, és egyáltalán az empirismusra támaszkodó politikai tudomány iskoláját; nem csoda, hogy Herodotost, a kinek államformaelmélete szintén határozottan az empiriában gyökerezik, nem is említi föl. — Egyébként nem hallgathatom el ez ötletből, hogy Barthélemy Saint Hilaire mindezek daczára is Henkelnél egy nevezetes kérdésre nézve sokkal jobban van tájékozva. Kitél kölcsönözte Macchiavelli (Discours. s. Decad. Tit. Liv. I, 2) az ő államforma-tanát? Aristotelestől-e, Polybiostól-e, vagy kitél? Henkel (p. 106) azt állítja, hogy kizárólag Polybiostól és szemére is veti mind Gervinusnak, mind Bluntschlinak, mind Bobért von Mohlnak, hogy ezt nem vették észre. (p. 106: Denn von diesem (Polybios) hat der erstere (Macchiavelli) seine ganze im 2 Kapitel des I. Buches der Discurse über Livius entwickelte Theorie der Staatsformen in allen wesentlichen Punkten z. Th. sogar wörtlich, wenn auch mit Verschweigung seiner Quelle entlehnt. Das hat weder Gervinus, noch Bluntschli, oder R. v. Mohl in ihren Geschichtswerken über die politische Litteratur bemerkt.) (Hsl. ö. Blakesley és Paul Janet: Histoire de la Science politique). Annak bebizonyítására, hogy ez így van, Henkel (v. o.) párhuzamosan idézi egyfelől Polybiosnak, másfelől Macchiavellinek következő helyét: »Polyb: ὅταν που ἀτερος ὑπὸ θατέρου τῶν ἑπικουρίας ἢ βοηθείας ἐν τοῖς ἄνεοῖς μὴ νέμῃ τῶν ζώσαντι χάριν, ἀλλὰ πῶτε καὶ βλέπτειν ἐγγειροῦ τοῦτον, φαναρὸν ὡς εἰκὸς τῶ τισούτῃ δουραρεστεισθαι καὶ προσκίπτειν τοὺς εἰδότες, συναναγκάζοντας μὲν τῶ πέλας, ἀναφέροντας δ' ἐφ' αὐτοὺς τὸ παραπλήσιον. ἐξ ὧν ὑποχίγνεται τις ἐννοια παρ' ἐκάστῳ τῆς τοῦ καθήκοντος δυνάμεως καὶ θεωρίας. ὅπερ ἐστὶν ἀρχὴ καὶ τέλος δικαιοσύνης.

Macchiav: veggendo che se uno nuoceva al suo benefattore, ne veniva odio e compassione intra gli uomini, biasimando gl' ingrati ed onorando quelli che fussero grati, e pensando ancora che quelle medesime ingurie potevano essere fatte a loro; per fuggire simile male si riducevano a fare leggi, ordinare puuizioni a chi contra facesse; donde venne la cognizione délia giustizia.» — Hát igaz, hogy e helyek nagyon hasonlítanak egymáshoz és ugyan majdsaknem szóról-szóra; megengedem azt is, hogy ez nem az egyedüli eset, a melyben Macchiavelli Polybiost úgyszólván kiírja, a nélkül, hogy e forrását megnevezné: ámde azért mégis nagyon is sok szó fér Henkel állításához. Mindenek előtt constatálnom kell, hogy a Henkel által Polybiosból idézett hely nem áll közvetlenül benső összefüggésben a nagy megalopolitának államforma-elméletével; azután

Polybios államforma-elméletének alap gondolata az úgynevezett »vegyes államforma« nagy előnyeinek föltüntetése — körülbelül, miként Osann is már sejté Dikaiarchos Ἱστορικὸς-a alapján — (Beitr. z. griech. u. rom. Literaturgesch. II, 8 — 34); sőt beismerem azt is, hogy Macchiavelli nagyjában véve szintén a »vegyes államformát«, a monarchiái, arisztokratiai és demokrátiái elemekből összhangzatosan vegyes államformát hirdeti a legjobbnak (Discors. Decad. Tit. Liv. II, 2) szintűgy miként Polybios. Mindezek daczára túloz Henkel, midőn azt állítja, hogy Macchiavelli minden államforma-tani készletét csakis Polybiostól kölcsönözte. Sokkal helyesebben fejezi ki magát e részben Barthélemy Saint Hilaire, midőn Macchiavelliről azt mondja, hogy: »Il la doit sans doute en bonne partie à Polybe, qui le premier avoit su jeter des regards assurés dans les détours de ce prodigieux édifice« (Rome). Barthélemy Saint Hilaire rá is utal legalább részben azokra, a miket Macchiavelli Aristotelestől kölcsönzött. »Macchiavel est complètement de l'avis d'Aristote sur l'aptitude politique de la majorité pour élire les magistrats.« V. Disc. Tit. Liv. III, 34.« (Pol. Arist. p. 161). is ismét a »ἸΟΧΙΤΗΝ« VII. könyv, (rég. VI.) 2 fejezetéhez, a hol közvetlenül a forradalom utáni időpontra nézve az állampolgárságnak új osztályzását ajánlja Aristoteles, Barthélemy Saint Hilaire helyesen jegyzi meg, hogy »Macchiavel donne à peu près le même conseil qu' Aristote. Disc. Tit. Liv. I, 26.« Továbbá a Πολιτικά VIII, 9-nek, Macchiavelli »Discorsi«-ja II. könyvének 26. és 28. fejezeteivel, és a Πολιτικά VIII. k. 10. fejezetének a »Discorsi« I, 2. fejezetével rokon természetére is helyesen utal rá Barthélemy Saint Hilaire. Ezt Henkel nem cselekszi; legfőlebb azt jegyzi meg (p. 103), hogy a γὰρ κόνιλον εἶναι τὰ ἀνθρώπινα πράγματα-féle mondása Polybiosnak föltalálható már Platónnál és Aristotelesnél (Pol. II, 5, 12, Phys. IV, 14) is. Egyébként 1. a Macchiavelli-Polybios-féle kérdésre nézve Nourrisson művét is.

Azoknak tüzetesebb megokolására, a miket fönn a szövegben Aristoteles Πολιτικά-járól elmondottam, szükségesnek tartom még fölhozni a következőket. Mindenek előtt tiltakoznom kell azon föltevés ellen, mintha én lennék az első, a ki Aristoteles Πολιτικά-jának jelen szövegéről oly »erőtéljes« (azaz merészül »kíméletlen« vagy éppen »jogosulatlan«) kifejezéseket használok. Az államtudomány munkásai nem fognak ilyesmivel engem vádolhatni, ha tudomásul veszik, az orthodox reálpililógiai körökben is osztatlan tekintélynek örvendő Bernaysnak azon kijelentését (J. Bernays, Arist. Pol. I—III. Berlin 1872), miszerént az aristotelesi Πολιτικά oly munka, a melyben »Kein von Aristoteles allseitig ausgearbeitetes und veröffentlichtes Werk vorliegt.« E nézetliöz liozzájárul maga Oncken is, csak a következő nézeteltérésnek adván kifejezést: »Während aber nach unserer (Oncken) Ansicht der Hauptbestand unserer Textes aus einer späteren Verarbeitung von Nachschriften seiner Hörer gebildet ist, was die Benutzung auch nachgelassener Aufzeichnungen des Aristoteles selber keineswegs ausschliesst, hält er (Bernays) daran fest, dass diesen letzteren das gesammte Material ausschliesst-

lich entnommen sei; er (Bernays) sieht in dem Werke, eine Reihe vorläufiger Aufzeichnungen, deren Bestimmung zum Gebrauch bei seiner mündlichen Lehrthätigkeit von vornherein wahrscheinlich war und durch die neueren, der aristotelischen Literaturgeschlichte zugewandten Forschungen immer deutlicher hervortritt.« Nagy érdekel birhat az államtudomány történelmének búvárait nézve egy oly jelentékeny pliolognak, mint Bernays, következő nyilatkozata is: (p. 172). »Das 12. und 13. Kapitel (az I. könyvben) enthalten einen abgesonderten Entwurf zur Erörterung derselben Fragen, die theils im 9, 10, 11, theils im 16. u. 17. Kapitel abgehandelt sind. Da er einiges Eigenthümliche, z. B. die Besprechung des Scherbengerichts darbietet, so möchten die Ordner der aristotelischen Papiere ihn nicht untergehen lassen und der ihm jetzt angewiesenen Platz schier empfohlen durch die Verwandtschaft des Inhalts mit den ihm nun benachbarten Kapiteln. Wo diese entstandenen Tautologien gar zu augenfällig wurden, hat man sie durch Einfügung von Rückverweisungsformeln »wie früher gesagt« u. dgl. zu mildern gemeint.« Nagyon jó ezt államtudományi részről tudomásul venni, valamint azokat is, a miket már Leonhard Spengel a Πολιτικά szövegének gyarlóságaira nézve elmondott. (L. »Elemente d. Politik« czimű művemet, ill. a »Die Staatsformenlehre des Aristoteles und die moderne Staatswissenschaft« czimű értekezésemet.)

Aristoteles Πολιτικά-jának azon nevezetes helye, a mely az ἐπιεικείας-re vonatkozik, és a melyet fönn a szövegben fejtgettem, így hangzik, és ugyan a Nussmüll szövegkritikájna szerinti kiadásban: Pol. III, 6 (10, 11, 1281 a, 19—1281 b, 3. köv.) ἀλλὰ τοὺς ἐπιεικῆς ἄρχαιν δεῖ καὶ κύριους εἶναι πάντων; οὐκ αὖν ἀνάγκη τοὺς ἄλλους ἀτιμοὺς εἶναι πάντας, μὴ τιμωμένους ταῖς πολιτικαῖς ἀρχαῖς; τιμῆς γὰρ λείψμεν εἶναι τὰς ἀρχάς, ἀρχόντων δ' αἰεὶ τῶν αὐτῶν ἀναγκαῖον εἶναι τοὺς ἄλλους ἀτίμους. ἀλλ' ἓνα τῶν σπουδαιότατων ἀρχαιν βέλτιον ἀλλ' εἶτι τοῦτο ὀλιγαρχικώτερον οἱ γὰρ ἀτιμοὶ πλείους, ἀλλ' ἴσως φαίη τις ἂν τὸ κύριον ὅλως ἀνθρώπων εἶναι ἔχοντά γε τὰ συμβαίνοντα πάθη περὶ τὴν φυγὴν, ἀλλὰ μὴ νόμον φασίλον ἂν ὄν ἢ νόμος μὲν ὀλιγαρχικός δὲ ἢ δημοκρατικός, τί διαίσει περὶ τῶν ἡπαρημένων; συμβήσεται γὰρ ὁμοίως τὰ κεχθέντα πρότερον, περὶ μὲν οὖν τῶν ἄλλων ἔσται τις ἕτερος λόγος, ὅτι δὲ δεῖ κύριον εἶναι μᾶλλον τὸ πλῆθος ἢ τοὺς ἀρίστους μὲν ὀλίγους δὲ, ὁμοίειν ἂν (λύεσθαι καὶ) τιν' ἔχειν ἀπορίαν, τάχα δὲ αὖν ἀληθῆσαι. τοὺς γὰρ πολλοὺς, ὃν ἕκαστός ἐστιν ἢ σπουδαῖος ἀνὴρ, ὅμως ἐνδέχεται συνελθόντας εἶναι βελτίους ἕκαστιν, οὐχ ὡς ἕκαστον ἀλλ' ὡς σύμπαντας, ὅων τὰ συμφορητὰ δεῖται τῶν ἐκ μᾶς ἡσπάνης χρηρηθῆντων, πολλῶν γὰρ ἄντων ἕκαστον μέρος ἔχειν ἀρετῆς καὶ φρονήσεως, καὶ γίνεσθαι συνελθόντων ὡς περὶ ἓνα ἀνθρώπων τὸ πλῆθος παύποδα καὶ πολύχειρα καὶ πολλὰς ἔχοντ' αἰσθήσεις, οὕτω καὶ τὰ περὶ τὰ ζῆθ καὶ περὶ τὴν διάνοιαν. οὗ καὶ κρείσσειν ἄμεινον οἱ πολλοὶ καὶ τὰ τῆς μουσικῆς ἔργα καὶ τὰ τῶν ποιητῶν. ἄλλαι γὰρ ἄλλο τι μέρος, πάντα δὲ πάντας, ἀλλὰ τοῦτο διαφέρουσιν, οἱ σπουδαῖοι τῶν ἀνδρῶν ἕκαστου τῶν πολλῶν, ὡς περὶ καὶ τῶν μὴ καλῶν τοὺς καλοὺς φασι καὶ τὰ γεγραμμένα διὰ τέχνης τῶν ἀληθινῶν, τῶ συνήθη τὰ διεσπαρμένα χωρὶς εἰς ἓν, ἐπεὶ κεχιρισμένον γε καλ-

λιν ἔχειν τοῦ γεγραμμένου τουδὶ μὲν τὸν ὀφθαλμὸν ἑτέρου δὲ τινος ἑτερον
 μῦθον. εἰ μὲν οὖν περὶ πάντα δῆμον καὶ περὶ πᾶν, πλῆθος ἐνδέχεται ταύτην
 εἶναι τὴν διαφορὰν τῶν πολλῶν πρὸς τοὺς ὀλίγους σπουδαίους, ἀθλοῦν, ἕως
 δὲ νῆ Δία δῆλον ὅτι περὶ ἐνίων ἀδύνατον (ὅ γὰρ αὐτὸς κἂν ἐπὶ τῶν θηρίων
 ἀρμόσειε λόγος, καὶ τοὶ τὴν διαφέρουσιν ἔνιοι τῶν θηρίων ὡς ἔπος εἰπαιν;) ἀλλὰ
 περὶ τὸ πλῆθος οὐδὲν εἶναι κωλύει τὸ λεχθῆν ἀληθῆς, διὸ καὶ τὴν πρότερον
 ἔρημμένην ἀπορίαν λύσειεν ἂν τις διὰ τούτων καὶ τὴν ἐχομένην αὐτῆς, τίνοις
 δεῖ κυρίως εἶναι τοὺς ἐλευθέρους καὶ τὸ πλῆθος τῶν πολιτῶν, τοιοῦτοι δ'
 εἰσὶν ὅσοι μῆτε πλούσιοι μῆτε ἀξίωμα ἔχουσιν ἀρετῆς μὴδὲν, τὸ μὲν γὰρ
 μετέχειν αὐτοὺς τῶν ἀρχῶν τῶν μεγίστων οὐκ ἀσφαλές (διὰ τε γὰρ ἀδικίαν
 καὶ δι' ἀρροσύνην τὰ μὲν ἀδικεῖν ἂν τὰ δ' ἀμαρτάνειν αὐτούς), τὸ δὲ μὴ με-
 ταβιβάσαι μὴδὲ μετέχειν φοβερόν (ὅταν γὰρ ἄτιμοι πολλοὶ καὶ πένητες ὑπάρ-
 χωσι, πολυμίῳν ἀναγκαῖον εἶναι πλήρη τὴν πόλιν ταύτην) λείπεται δὴ τοῦ
 βουλευέσθαι καὶ κρίνειν μετέχειν αὐτούς, διόπερ καὶ Σόλων καὶ τῶν ἄλλων
 τινες νομοθετῶν τάττουσιν ἐπὶ τῆς ἀρχαιρεσίας καὶ τῆς εὐθύναι τῶν ἀρ-
 χόντων, ἀρχειν δὲ κατὰ μόνους οὐκ εἰσὶν, πάντες μὲν γὰρ ἔχουσι συναβθόντες
 ἰσὴν αἰσθησθαι, καὶ μινύμενοι τοῖς βελτίους τὰς πόλεις ὠφελούσιν, καθάπερ
 ἢ μὴ καθαρὰ τροφή μετὰ τῆς καθαρᾶς τὴν πᾶσαν ποιᾷ χρησιμώτερον τῆς
 ὀλίγης· χωρὶς δ' ἕκαστος περὶ τὸ κρίνειν ἀτελής ἐστίν, ἔχει δ' ἢ τῆς αὐτῆς
 τῆς πολιτείας ἀπορίαν πρόωτην μὲν ὅτι δόξειεν ἂν τοῦ αὐτοῦ εἶναι τὸ κρίνειν
 τίς ἄρθως ἰατροῦκεν, οὐπερ καὶ τὸ ἰατροῦσαι καὶ ποιῆσαι ὑγιᾶ τὸν κείμενοντα
 τῆς νόσου τῆς παρούσης· οὗτος δ' ἐστὶν ὁ ἰατρός, ἁμῶς δὲ (καὶ) τοῦτο καὶ
 περὶ τὰς ἄλλας ἐμπειρίας καὶ τέχνας, ὡςπερ οὖν ἰατρῶν δεῖ διδόναι τὰς εὐθύν-
 ας ἐν ἰατροῖς, οὕτω καὶ τοὺς ἄλλους ἐν ταῖς ἁμῶσις, ἰατρός δὲ ὁ τε δημι-
 ωργός καὶ ὁ ἀρχιτεκτονικός καὶ τρίτος ὁ παικιδευμένος περὶ τὴν τέχνην,
 εἰσὶ γὰρ τινες καὶ τοιοῦτοι περὶ πάσας ὡς εἰπαιν τὰς τέχνας, ἀποδίδομεν δὲ
 τὸ κρίνειν οὐδὲν ἤττον τοῖς πεπαιδευμένοις ἢ τοῖς εἰδόσιν, ἔπειτα (καὶ) περὶ
 τὴν αἴρεσιν τῶν αὐτῶν ἂν δόξειεν ἔχειν τρόπον, καὶ γὰρ τὸ ἐλεῖσθαι ἀρθῶς
 τῶν εἰδῶτων ἔργον ἐστίν, οὖν γεωμέτρων τε τῶν γεωμετρικῶν καὶ κυβερνή-
 την τῶν κυβερνητικῶν, εἰ γὰρ καὶ περὶ ἐνίων ἔργων καὶ τεχνῶν μετέχουσιν καὶ
 τῶν ἰδιωτῶν τινεῶν, ἀλλ' οὐ τι τῶν εἰδῶτων γε μάλλον, ὥστε κατὰ μὲν τούτων
 τὸν λόγον οὐκ ἂν εἴη τὸ πλῆθος ποιητέον κύριον οὔτε τῶν ἀρχαιρεσιῶν οὔτε
 τῶν εὐθύνων, ἀλλ' ἴσως οὐ πάντα ταῦτα λέγεται καλῶς διὰ τε τὴν πάλαι
 λόγον, ἂν ᾗ τὸ πλῆθος μὴ λίαν ἀνδραποδοῦδες (ἔσται γὰρ ἕκαστος μὲν χεῖρων
 κριτῆς τῶν εἰδῶτων, ἅπαντες δὲ συναβθόντες (ἢ) βελτίους ἢ οὐ χεῖρους), καὶ
 ὅτι περὶ ἐνίων οὔτε μόνος οὐ ποιήσας οὐτ' ἂν κρίνειται, ὅσον τῶρα γίνωσκουσι
 καὶ οἱ μὴ ἔχοντες τὴν τέχνην, οἷον οἰκίαν οὐ μόνον ἐστὶ γυναικὶ τοῦ ποιήσαν-
 τος, ἀλλὰ καὶ βέλτιον ὁ χρεόμενος αὐτῇ κρινεῖ (χρητῆται δ' οὐκ οἰκονόμοι), καὶ
 πηδάλιον κυβερνήτης τέκτονος, καὶ θοῖνην ὁ θαυτομίην ἀλλ' οὐχ ὁ μάγειρος,
 ταύτην μὲν οὖν τὴν ἀπορίαν τάχα δόξειεν τις ἂν οὕτω λύσειν ἰκάνως, ἀλλῆ δ'
 ἐστὶν ἐχομένη ταύτης, δεῖαι γὰρ ἄσπον εἶναι τὸ μειζρόντων εἶναι κυρίως τοὺς
 φαύλους τῶν ἐπιεικῶν, αἱ δ' εὐθύναι καὶ αἱ τῶν ἀρχῶν αἰρέσεις εἰσὶ μέγισται
 ὅς ἐν ἐνίκαις πολιτείαις, ὡςπερ εἴρηται, τοῖς δῆμοις ἀποδιδόσασιν ἢ γὰρ ἀκκλη-
 σία κυρία πόνητων τῶν τοιούτων ἐστὶν κ. τ. λ. — *Ex azon sazobeg, a poly-*

tárgyává teszi és azután annak tartalma fölött szakavatott elfogulatlan-
sággal ítélt, ágy lehetetlen föl nem ocsúdnia, bármennyire belemerült
volt legyen is Aristoteles államtudományi nagyságának hagyományos
cultusába. Készemről már a »Die Demokratie« című művem I. köteté-
ben megkísértettem ez örökre emlékezetes aristotelesi helynek államtu-
dományi kritikáját. (I. p. 486. köv.): »Abgesehen von der Erbärmlich-
keit jener seiner Voraussetzung, dass nämlich eine Massenherrschaft
nach der Kopffzahl in Staaten, wo die Armen in der Mehrheit sind, notli-
wendigerweise zu einer Theilung der Güter der Reichen führen müsste,
eine Voraussetzung, welche durch die Geschichte so vieler Hellenenstaaten
Lügen gestraft wird: ist es nicht überraschend, die jämmerliche
Kleinlichkeit jener Argumentation zu vernehmen, womit Aristoteles die
Ansprüche der Fachkundigen auf die Staatswalt gar so leicht und zur
Genüge beseitigt wissen will V Die Fachkundigen, d. h. diejenigen Staats-
bürger, welche sich zu diesem oder jenem Zweige der Politik gründlich
vorbereitet haben — diese Fachkundigen — — dürften
aus dem Grunde nicht die Staatsgewalt ausüben, weil in dem Fall, wenn
dies geschähe, die Staatsgewalt immer dieselben Individuen inne haben,
und auf diese Weise die Übrigen stets der Ehre beraubt, d. h. von den
Staatsämtern ausgeschlossen sein würden. Was soll denn das heissen?
Hat Aristoteles, der doch in seinen acht Büchern über Politik, für seine
Politeia, d. h. für eine gemässigt-censitaire Massenherrschaft eintritt,
damit etwa sagen wollen, dass die Fachkundigen, falls sie die Staats-
gewalt erlangten, nie aussterben würden? Oder hat er darauf vergessen,
dass auch in den Staaten, wo die Staatsgewalt nach seinem Geschmack,
auf einer ermässigten Vermögensqualification beruht, die Staatsgewalt
stets in den Händen derselben Leute, nämlich jener censitaren Staats-
bürger verbleibt, mithin die Übrigen von der Ehre, von den Staatsäm-
tern ausgeschlossen sind? Freilich meint Aristoteles, es verhalte sich mit
dem Staat wie mit einem Festmahl, das aus vielen Beiträgen veranstal-
tet wird und auch vorzüglicher ist als das einfache Mahl des Einzigen.
Vom Gesichtspunkte einer so hohen Staatsweisheit aus wäre es also
augenscheinlich logisch von ihm gewesen, die numerische Schwäche der
Fachkundigen zu betonen, statt jene erbärmliche Einwendung zum Be-
sten zu geben, als ob die Fachkundigen immer dieselben wären; aber
auch mit einer Hinweisung auf die thatsächlich unleugbare numerische
Schwäche der Fachkundigen hätte er die Ansprüche der Bildung auf die
Ausübung der Staatsgewalt noch bei Weitem nicht zu beseitigen ver-
mocht: denn das Hilfsmittel lag ihm an der Hand, die Verwerthung der
Erziehung und des Unterrichts zur Heranbildung von Fachkundigen in
genügender Anzahl, oder doch zur allmäligen Vermehrung derselben bis
zu einer solchen numerischen Stärke, welche die censitaren Staatsbür-
ger gegenüber der Gesamt-Masse der Freien eben in Accordanz mit
seiner eigenen Census-Theorie stets innehaben sollten. Es lag ihm hie-
bei — sage ich — der Gedanke nahe, den Unterricht in Erwägung zu
ziehen: er widmet ja das siebente und das achte Buch seiner Politik,

mit ostentativer Emsigkeit dem Erziehungs- und Unterrichtswesen. Indoch fiel es dem Aristoteles nicht ein, in einen solchen Gedankengang einzulenken; im Gegentheil, er trachtet sogar zu beweisen, dass diejenigen, welche die Politik verstehen, — *εὐδοκῶν* — zur Ausrüstung der Staatsgewalt eigentlich viel weniger taugen, als diejenigen, welche die Politik nicht verstehen; mithin will er seinen Zeitgenossen und auch der Nachwelt ganz dreist glauben machen, dass Diejenigen, welche eine Sache kennen, zur Ausübung derselben Sache viel weniger taugen, als diejenigen, welche dieselbe Sache ganz und gar nicht kennen. — Für ihn ist eine Versammlung, in welcher 4000 mehr-minder unwissende Ekklesiasten im Bunde mit 450 mehr-minder oberflächlich gebildeten Ekklesiasten die 50 oder 100 Fachkundigen »nach freier Debatte« ganz einfach niederlärmern und niederstimmen, schon aus dem Grunde etwas Zweckmassigeres für das Staatslehen, weil auch ein Festmahl, das aus vielen Beiträgen veranstaltet wird, vorzüglicher ist, als das einfache Mahl des Einzigen. — Ja, er meint die Ansprüche der Fachkundigen auf die Staatsgewalt schon dadurch zu entwerfen, dass er ganz einfach behauptet, der Hausherr könne ein Haus besser beurtheilen als der Baumeister, der Steuermann könne ein Steuerruder besser beurtheilen als der Zimmermann. Als ob der Hausherr schon aus dem Grunde, weil er ein fertiges Haus nach seinem Geschmack und nach seiner Bequemlichkeit findet oder nicht, auch den Bau eines Hauses nach diesem seinem eigenen Geschmack und nach seiner eigenen Bequemlichkeit siehst, ohne Beihilfe eines Fachkundigen aufzuführen, oder auch nur unter den Laien, die noch ihre Geschicklichkeit im Hausbauen nicht erprobt haben, gar so leicht gerade denjenigen herauszuspähen vermöchte, welcher ihm thatsächlich ein Haus nach seinem eigenen hausherrlichen Geschmack und nach seiner eigenen hausherrlichen Bequemlichkeit zu hauen fähig wäre! Als ob der Steuermann u. s. w. — End als ob der erste beste Gast, dem diese oder jene Speise recht ordentlich schmeckt, diese oder jene Speise auch selbst so gut wie der Koch zu verfertigen wüsste! Zweifellos wird jeder Staatsbürger — ob er fachkundig ist oder nicht, ob er den Census besitzt oder nicht, — selber für sich am besten zu beurtheilen wissen, wie weit er sich mit dem Endresultate der Ausübung der Staatsgewalt zufrieden fühlen mag; das ist ein Analogon zu dem Hausherrn, der das fertige Haus zu beurtheilen hat: allein das Gesamtergebniss der Staatsverwaltung hängt ja doch noch immer von der Zweckmässigkeit jener AVege und Mittel ab, welche die Staatsfunctionäre — Nomotheten. Heliasten und Ekklesiasten miteinerechnet — im Staatsleben eben zur Sicherung des erwünschten Endergebnisses an wenden, und aus diesem Grunde vermag der erste beste Ekklesiast ebensowenig ohne Fachkenntniss diesen oder jenen Zweig der Staatsverwaltung mit Erfolg zu betreiben oder auch nur in den Einzelheiten zu controliren, wie der erste beste Hausherr den Bau eines Hauses nach seinem Geschmack und nach seiner Bequemlichkeit ohne einen Baumeister gehörig aufzuführen oder auch nur die Bauleute, falls sie in ihrer Arbeit

einen Fehler hegelen, auf den richtigen Ausweg der Technik zurückzuführen. — Wäre es nun aber möglich, dass dem Aristoteles dies entgangen wäre? Ich glaube, es war ihm nur darum zu thun, dass durch die Bücher seiner »Politik« jene Kreise der athenischen Gesellschaft zufriedengestellt werden, nach deren Gunst und Anhänglichkeit er eigentlich gestrebt hatte.« — így igyekeztem én már Aristoteles ezen tanának nem csak tarthatatlanságát, de — azt lehet mondani — az ő nagy nevéhez képest méltán megütközést keltő sekélyes voltát kimutatni a »Demokratie« című művem I. kötetében. — Kern tudom, Susemihl olvasta-e e kritikai észrevételeimet. Egyet azonban tudok. És ez az, hog³? akár olvasta, akár nem, az érdemdús greifswaldi tanár egyáltalán nem helyezett mind- eddig súlyt ezen egész I'-sziziú-féle kérdésre. Már fönn a szövegben idéz- tem szavai nagyon is elárulják, hog^T a pliilológián kívül még államtudománnyal is éppen nem szokott foglalkozni: nem csoda tehát, ha neki mindegy, ha akár »tüchtig«-gel adja vissza valaki a fordításban az *hzi-* z\$T;-t, miként Oncken tévé, akár pedig »fachkundig«-gal, miként én fordítottam. Pedig azok után, a miket úgy a »Demokratie« I. kötetének idézett helyén, mint a »Die Staatsformenlehre des Aristoteles und die moderne Staatswissenschaft« című kritikai értekezésemben elmondottam, nagyon is elvárhattam volna Susemihltől, a'philologtól, Iíogy mielőtt engem ily élcelődő módon akar elnémítani, hát legalább mint philolog foglalkozott volna kissé azokkal, a miket a fönn közölt szövegben előforduló ЦЮОТCJV kifejezés ötletéből felhoztam. Mert ha ezt tenni mint philolog el nem mulasztotta volna, maga is szükségkép rájött volna, hogy Aristoteles e kifejezés alatt smsixst; csak is oly állampolgárokat érthet vala, a kik — mintegy a Sokrates által úgyszólván egész életén át keresett *ἡμετέρας*, azaz qualificatio követelményének megfelelőleg — birnak annyi szellemi képzettséggel, a mennyi az állam ügyeinek intézéséhez vagy legalább a kormányzásnak ekklesiasztikai sikeres ellenőrzéséhez okvetetlenül szükséges. (L. a Platon-féle »Alkibiades I.« párbeszédet és a »Die Staatsform. d. Aristot. u. d. mód. Staatswissenschaft« című értekezésemet az »Elemente d. Politik« című művem I. és 2. füzetében. Lipcse 1884).